

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓԼԻՍՏՈՍԻ ՊԵՏՐՈՒԹԵԼՆ ՎԵՐԱՐԵՐԵԸ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

—
ԱԷ՝

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՓԼԻՍՏՈՍԻ ՊԼԱՄՈՒԹԵԱՆ

ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

Վ Ի Ե Ն Ն Ե

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1901.

90(47.925)092 Քաղաքացիական Գրքացուցակ
5-37

Հրատարակված է 1961 թ.

Ն Կ Ա Տ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Խ Ն Ն Ե Ր

ՓԼԻՍՏՈՍԻ ՊԼՏՄՈՒԹԵԱՆ

Պ Ե Ր Ա Բ Ե Ր Ե Ա Ա

Գ Բ Ե Ծ

Գ Բ . Տ Է Բ - Պ Օ Ղ Ո Ս Ե Ա Ն

Պ Լ Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Թ Բ Ա Բ Ե Ա Ն Տ Պ Ա Բ Ա Ն

1901.

13677-~~A~~ $\frac{\pi}{34400}$

Ծ Ա Ն Ա Յ Ո Ւ Մ Ն

Փաւստոսի պատմութիւնը մատենագրական եւ պատմական ինդիքներով նիւթ է հանդիսացել քաղմաթիւ նետազօտութիւնների համար. — Հ. Մ. Վ. Չամչեան, Հ. Ղ. Վ. Խնժիճեան, Հ. Ա. Այտնեան, Գրատ. Մխիթարեան Հարք, Նորայր Քիւզանզացի, Հ. Յ. Վ. Գաթրճեան, Ե. Մատթեան, Ա. Մ. Գարագաշեան, Մ. Էմին, Հ. Գ. Վ. Ջարբանալեան, Ն. Կարամեան, Ս. Մալխասեան, Յ. Դաղբաշեան, Գր. Խալաթեան, Բ. Պատկանեան, Հ. Բ. Վ. Սարգսեան, Հ. Գ. Վ. Մէնէվիշեան, Հ. Յ. Վ. Տաշեան, Սէն-Մարտէն, Նէօման, Փետտէր, Գուշմիզ, Գեյցէր, Մարքարտ — ահա հայազէտ քանասէրների այն պատկանելի զումարը, որով ստեղծուած է Փաւստոսի գրականութեան ներկայ ժողովածուն:

Թէպէտ այս ընդարձակ աշխատութիւնն իւր որակով եւ քանակով հարկադրելու ոյժ ունի Փաւստոսի գրականութիւնը դասելու առաջինը, զկնի պատմահօր գրականութեան, այնու ամենայնիւ Փաւստոսի պատմութեան առեղծուածն եւս դեռ մնում է շլուծուած: Բոլոր նետազօտութիւնները նայում են պատասխանելու հինգ հարցի. — ո՞վ է եւ ինչ ազգից է նեղինակը, նրբ է գրուել եւ ինչ լեզուով, ինչ նշանակութիւն ունի այդ յիշատակարանը պատմութեան համար, — քայք նետազօտութիւնները դեռ եւս չեն իմբուած որեւէ եզրակացութեան շուրջը, որին այս կամ այն շափով կարողանային միտուել քննադատների մէկը միւսին ժխտող կարծիքներն այդ հարցերի մասին. եւ մի գրքոյն, որ

վերջերս փորձում էր. իբր վճռական մտքով, այդ հարցերից առաջին շորքը լուծել հայ հողի վրայ, հակառակ սպասածին՝ պատճառ հանդիսացաւ անմիջապէս պնդելու, թէ ճշմարտութիւնն այն քննադատների կողմն է իբր, որոնց կարծիքները հակառակ տեսութիւնը պաշտպանելու նշանակութիւն ունին (Հանդէս Ամս. 1896, 200—208, Ա. Մ. Գարագաշեան):

Եթէ Փաւստոսի գրականութիւնը տեսակաւորել կամենանք, կից բազմատեսակ առարկութիւնների, տարբեր հայեցակէտերի, եւ նպատակաւոր յաճախ թիւրմեկնութիւնների, երկու ընդհանուր բաժանմունք կը ստանանք. մինչ բանասէրների մի խումբը հեղինակի ազգը, լեզուն, հայեցակէտն եւ ծաշակը յունական ծագումի հետ է միացնում, բանասէրների երկրորդ խումբը հեղինակին հայ է համարում. առաջին խումբը բնագրի ժամանակը Դ., իսկ թարգմանութի նը Ե. դարն է նշանակում, իսկ երկրորդ խումբը բնագիրը՝ առանց թարգմանութեան, իբրեւ արդի յիշատակարանը, Ե. դարու գործ է նկատում:

Թէ ինչպէս են պայմանաւորուած այդ կարծիքները, այս հարցը մեզ շատ կը հեռացնէր բուն ինդրիցդիտելու արժանին այն է, որ բոլոր կարծիքները ծագում են եւ գոյութիւն ունին մէկը միւսին կից՝ քացառապէս Փաւստոսի պատմութեան ցուցումների շնորհիւ. հեղինակին հայ կամ յոյն ծանաչելու համար՝ հիմքերը նոյն եւ մի Փաւստոսի յիշատակարանից են հայթհայթուած. նրա լեզուն նոյնքան յունաբանութեամբ է ողորուած ներկայսմում, որքան եւ հայկաբանութեամբ. նրա մէջ նոյնքան յունամոլութիւն է խմորուած հռչակում, որքան եւ հայամոլութիւն: Այդ պատճառով մի բանասէր թւում է յունամոլութեան նշաններն եւ յոյն է դատում հեղինակին, միւսը թւում է հայամոլութեան վկայութիւնները՝ ուստի եւ հայ ընդունում հեղինակին: Կից

այդ դրութեան միակ բանասէրն է Նորայր Բիւզանդացին, որ այդ անեղծուածը փորձում է մեկնել երկու հեղինակ ենթադրելով — հայատեիաց յոյն աշխարհական եւ ասորի պարկեշտ կրօնաւոր:

Փաւստոսի Գրականութեան ներկայ բողէն ահա այդ վիճակի մէջ է. արդարացի է հանդիսանում կուսակցութեան մի կողմը Նոյնքան, որքան եւ միւս կողմը. եւ ահա այդ պատճառով ընթացքը, որով ընդունուած է ճշմարտութիւնը որոնել այդ հարցերի մասին, հանդիսանում է Նոյնքան ասպարդիւն որքան եւ արդիւնաւոր: Ահա անմիջական եզրակացութիւնը, որին մատնացոյց է լինում Փաւստոսի գրականութեան արդի վիճակը:

Անհիմա չէ, որ շնորք բարեհամբաւում ճշմարտութիւն որոնելու ընթացքը Փաւստոսի գրականութեան մէջ, այդ ընթացքով սկզբից ի նկատի չէ առնուած էականը, մինչ ընդհակառակն, երկրորդականը նախադասուած է: Մինչ պատմահօր գրականութեան մէջ բնագրի վաւերականութեան հարցն առաջինն է՝ «Մար-Սրասի» յիշատակարանի շնորհիւ, եւ նրա պատմական ստուգութեան խնդիրն այդ ընթացքով է զբաղեցնում քննադատներին, Փաւստոսի գրականութեան մէջ հակառակ ընթացքն է տիրում: Այն հարցը, թէ Փաւստոսի արդի յիշատակարանը, իբրեւ մատենագրական նշխար՝ որ շափով համապատասխանում է Հարազատութիւն եւ Սրբութիւն գաղափարներին, — այդ հարցն եւ նրա քննութիւնը, ազատ հեղինակի ազգից, անձից, լեզուից եւ դարից, բացակայում է Փաւստոսի գրականութիւնից: Արդարեւ, հանդիպում են հատ հատ, այս կամ այն կանխակալ կարծիքի թնշազրութեամբ, անցողակի, երբեմն անլրջութեամբ կատարուած նկատողութիւններ մատենագրական հայեացքով, որոնք մոռանալու միտումը հետու է մեզնից, բայց այդպիսիք բնաւ նշանակութիւն չունին Սրբութեան շափը սահմանելու խնդրում:

Եթէ Փաւստոսի արդի պատմութիւնը գրուած է Դ. կամ Ե. դարում, այժմ Ի. դարի սկզբում, պահպանում է նա արդեօք այնքան հարազատութիւն, որ կարելի լինի կանխաւ ապահովուած, նրա ցուցումները իբրև ամէն կասկածից դուրս, ծառայեցնել Դ. կամ Ե. դարում ապրող մատենագրի եւ նրա յիշատակարանի մասին յարուցուած այս կամ այն ինդրի լուծման – մինչ՝ այս հարցին, ըստ իս, առաջին տեղն յատկացնելու պարտիքն պէտք է զգար քննադատութիւնը, Փաւստոսի գրականութեան մէջ ընդհակառակն, վերջին տեղն է այն քննում:

Եւ ա՛ն այդ հարցին պատասխանելու համար մեր «Նկատողութիւնները» առաջին փորձն է, որի մի մասը մատուցանում ենք Բանասիրութեան: Այնտեղ շնքնուած նեղինակի ազգին, լեզուին եւ անձին վերաբերող հարցերը, եւ այդ պատճառով խուսափել ենք Փաւստոսի գրականութեան ընդարձակ տեսութիւնից եւս, թէպէտ իւրաքանչիւր դիտողութիւն, որ ուշադրութեան արժանի ենք գտել անցնալ գրականութեան մէջ, շնք մոռացել յիշել իւր տեղն ըստ պահանջման հարկի:

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՓԼԻՍՏՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

ՄԱՄՆ ԱՌԱՋԻՆ — ՎԵՑԵՐՈՐԳԻ ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ

1.

Փաւստոսի պատմութիւնն սկսում է մի յառաջարանով, որ ունի « Բիւզանդարան Պատմութիւնք խոստարանութիւն նախագիտելի » վերնագիրը: Այդ յառաջարանին հետեւում է Գ. դպրութեան վերնագրերի ցանկն եւ ապա ինքը Գ. դպրութիւնն, իբրեւ սկիզբն Փաւստոսի պատմութեան: Այնուհետեւ Գ., Ե. եւ Զ. դպրութիւնքն եւս ունին վերնագրերի ցանկ՝ նախակարգուած համապատասխանող դպրութիւնից. բայց այլ եւս յատկական նախագիտելի չունին նրանք, ըստ որում յիշեալ նախագիտելին՝ իբրեւ յառաջարան՝ վերաբերում է չորս դպրութեանց եւս միանգամից:

Հետաքրքիր է այդ նախագիտելին իւր մասերի համեմատութեան մէջ. նա սկսում է — « Այս ինչ է ի դպրութիւնս երրորդ պատմութեանցս. ժամանակագիր կանոնք մատենից եւ առ նմին Գրքո՞ւնն էրէ+ », իսկ վերջանում է մի հատուածով, որի առաջին տողն է — « Եւ չորս

խոստմանս շէրն շէրննն զորնննն յիւրա-
քանչիւր յիւր գլուխս պատուաստեցի մինչեւ
ի կատարած սորինն : Այսպէս նախագիտելու
առաջին եւ վերջին տողերը՝ երկուսն եւս Փաւ-
ստոսի պատմութեան կազմութեան են նայում եւ
այնու ամենայնիւ տարբերում են իրարից պատ-
մութեան ամբողջութիւնը յիշելում. մէկը նրան-
ցից վկայում է պատմութիւնը երեք դպրու-
թեանց մէջ, իսկ միւսը — չորս :

Նախագիտելու մէջ մի այլ տեղ ընդհա-
նուր մտքով կարդում ենք. — « են սոքա չորք
մատեանք եւ չորեքին միոյ իրաց յիշատակա-
րանք են : » Այստեղ « չորք մատեանք » իմաստն
անտարբեր մտքով կարող է վերաբերուիլ թէ
չորք դպրութիւնից կազմուած մի պատմութեան,
եւ թէ մի պատմութեան, որ ունենայ բացի երեք
դպրութիւնից, նաեւ մի նախադրեալ մասն
« ժամանակագիր կանոնք մատենից » խօրագրով :
Ուրեմն « են սոքա չորք մատեանք » խօսքերն այն
նշանակութիւնն ունին, որ հաշտեցնում են նա-
խագիտելու առաջին եւ վերջին տողերի իմաստը
դպրութեանց քանակութեան մասին :

Միւս կողմից, ինչպէս առաջիկայում՝ Փաւ-
ստոսի պատմութեան բնագրի խնդիրը քննելու
միջոցին հանգամանօրէն կը պարզենք, — այստեղ
նկատել պէտք է, որ « ժամանակագիր կանոնք մա-
տենից » վերնագիրն իւր արդի գործածութեանց
մէջ փոխարինում է եւ գլուխ, եւ դպրութիւն,
եւ ցանկ իմաստներին անխափր կերպով. այդ
վերնագիրը զանազան իմաստներով նշանակուած

է մերթ ցանկի, մերթ դպրութեան եւ մերթ յատուկ մի գլխի ճակատին, եւ մերթ դպրութեան վերջում իբրեւ վերջաբան: Իւր այդ վիճակով «ժամանակագիր կանոնք մատենից» վերնագիրը մի հակադրութիւն է հանդիսանում նախագիտելու տողին — «ժամանակագիր կանոնք մատենից եւ առ նմին դպրութիւնք երեք», ուր այդ վերնագիրը ոչ գլուխ, ոչ դպրութիւն եւ ոչ ցանկ նշանակելու վիճակ ունի, այլ ընդհակառակն մի առանձին հատուած է ակնարկում՝ դպրութիւններից ուրոյն եւ նախադաս վիճակի մէջ:

Այսպէս ուրեմն, նախագիտելու մէջ չորս տարբեր կերպ է սահմանուած պատմութեան կազմութիւնը. 1. ժամանակագիր կանոնք մատենից, 2. երեք դպրութիւնք, 3. չորք մատենանք եւ 4. չորք դպրութիւնք: Արդ՝ ինչով է պայմանաւորուած այս բոլորը. ինչու հեղինակը մի փոքրիկ յառաջաբանի մէջ պիտի գործածէր այսքան բազմազան եղանակները, որոնցով արտայայտուած է նոյն եւ մի խնդիրը: Ինչու հեղինակն «երեք դպրութիւն» իմաստը տարբեր նշանակելով, քան «ժամանակագիր կանոնք մատենից» կոչուածը, ապա պիտի դառնար բոլորն անխափր «չորք դպրութիւն» կոչէր եւ այլևս վերագիր կերպով «չորք մատենանք» իմաստի տակ ամփոփէր թէ՛ մէկն եւ թէ՛ միւսը¹:

¹ Կարելի է մի պարզ թուարանական գործողութիւն կատարել — արդի դպրութեանց թուից հանել նախագիտելի յիշած երեք թիւը (4—3), եւ թեպէտք մի դպրութիւնը համարել «ժամանակագիր կանոնք մատենից»

Հարունակելով զիտել նախագիտելին, տեսնում ենք, որ երկու այլ հատուած եւս ունի նա, որոնց մէջ կրկնուած է պատմութեան վերջին սահմանը, բայց մի հետաքրքիր տարբերութեամբ. նրանցից մէկը հաղորդում է միայն Գ., Գ. եւ Ե. դպրութեանց բովանդակութիւնն եւ գրուածքի վերջին սահմանը նշանակում է Ճիշդ Ե. 44՝ այն է վերջին գլուխը, իսկ միւսը յիշում է այդ բոլորը Զ. դպրութեան բովանդակութիւնն եւ գրուածքի վերջին սահմանն այս անգամ նշանակուած են Զ. դպրութեան վերջին գլուխները: Ահա այդ հատուածները:

Ա.

Բ.

Այսինքն կարգ անցելոց իրաց զործք եւ վարք Գ՝Ն՝-ցիւրաքանչիւր ելսյաշխարհէս քահանայապետաց սրբոց արանց Աստուծոյ, եւ թագաւորաց տէրանց աշխարհաց արշակունեաց եւ զօրավարաց՝ արանցանուանեաց քաջ նախարարաց եւ խաղաղութեան եւ պատե-

ժամանակագիր արարեալ ի թագաւորութենէն Խոսրովու որդւոյ Տրդատայ Գ՝Ն՝- ի միւս վերջին ժամանակն վատթարելոյ թագաւորացն Հայոց, եւ ի քահանայապետութենէն Վրթանայ որդւոյ Գրիգորի առաջնոյ քահանայապետի Գ՝Ն՝- ցայնոսիկ ի վերջինսն՝

կուուած հատուածը: Այդ վերջինն ապա նոյն դատել արդի Գ. դպր. հետ, այսինքն «ժամանակագիր կանոնք մատենից եւ առ նմին երեք դպրութիւնք» խօսքերը մեկնել «Գ. դպրութիւն եւ առ նմին Գ. Ե. եւ Զ. դպրութիւն»: Այդպէս է դատել նաեւ Հ. Բ. Ա. Սարգսեան (Ազատ. եւ իւր բազմ. գաղտնիք. էջ 122—3), որից սակայն նոր բան եւս տեղեկանում ենք թէ «խոստարանութեան նախագիտելեաց մէջ՝ Գ. դպրութիւնը ժամանակագիր կանոնք մատենից կանուանէ»: Այդ ուղղակի զրպարտութիւն է, չկայ զի նեապիւր, որի մէջ հեղինակը Գ. դպրութիւնն այդպէս անուաներ. . . :

բաղմին եւ շինութեան եւ որք կային գլխաւորք եպիս-
 ւանքածոյ եւ արդարու- կոպոսք Հայոց :
 Թեան եւ անօրէնութեան
 եւ աստուածապաշտութեան
 եւ ամբարշտութեան :

Թէ մինչեւ ուր է շարունակում պատ-
 մութիւնը, այդ հարցի պատասխանն ըստ ա-
 ռաջին հատուածի է մինչեւ սուրբ քահանայա-
 պետների, արշակունի թագաւորների եւ քաջ
 զորավարների մահը : Բայց հարկ է նկատել, որ
 այդ որոշումը սոսկ մահուան չէ նայում, այլ
 սուրբ քահանայապետների, արշակունի միա-
 պետների, եւ քաջ զորավարների սպառուելուն :
 Սակայն ինչ իմաստ էլ վերագրենք, անփոփոխ
 է այն, որ այդ սահմանումները միանում են ըստ
 իմաստի ճիշդ եւ անթերի մի միայն Ն. դպրու-
 թեան վերջին գլուխներին, — 22—32՝ Ներսէսի,
 37՝ վերջին Արշակունի միապետի, եւ 44՝ Սանուէլի
 մահուան նկարագիրներն են : Այն էլ նկատենք,
 որ առաջին հատուածի սահմանած կէտերի մէջ
 չկայ մէկը, որ Ն. դպրութեան չվերաբերէր, այլ
 վերաբերէր Զ. դպրութեան, ուր բացակայում է
 որեւէ զորավարի մասին յիշատակութիւնը, նոյն-
 պէս որեւէ Արշակունի միապետի մահուան նկա-
 րագիրը. այնտեղ յիշում են երկու թագաւոր,
 որոնց մահն իսկ չէ յիշուած : Նոյն կերպ Զ.
 դպրութեան մէջ յիշուած են Ս. Ներսէսի յա-
 ջորդները, բայց նրանք սուրբ արք Աստուծոյ չեն
 կոչուած հեղինակից, այլ ընդհակառակն ազահ
 եւ անուղղայ գնացիւք. նոյն իսկ քահանայապետ
 չեն կոչուած այլ սոսկ « գլխաւոր եպիսկոպոսաց » :

Այսպէս ուրեմն առաջին հատուածի որոշումից դուրս է մնում Զ. դպրութիւնը, որի մէջ պատմուած է Արշակունեաց իշխանութեան վատթարանալն եւ գլխաւոր կոչուած եպիսկոպոսների ցուցակը. ուստի հարկաւոր էր մի երկրորդ որոշումն կցել առաջինին, եւ ահա այդ երկրորդ որոշումը գտնուած ենք երկրորդ հատուածի մէջ. այս երկրորդ որոշումով է, որ Զ. դպրութիւնը կարողանում է կցուիլ Ե. դպրութեան ծայրին՝ զկնի առաջին հատուածի սահմանման. ըստ երկրորդ հատուածի, պատմութիւնը շարունակուած է մինչեւ թագաւորների վատթարելու ժամանակն եւ «մինչեւ ցայնսոսիկ ի վերջինսն, որք կային գլխաւոր եպիսկոպոսք Հայոց»:

Սակայն օրինակով աւելի պարզ կացուցած պիտի լինենք երկու հատուածների տարբեր նշանակութիւնը. եթէ հրատարակուի միայն — հատուածն եւ նրան հետեւին Գ. Գ. եւ Ե. դպրութիւնքը միայն, այդպիսի խմբագրութեամբ եւս անվիճելի կը հանդիսանայ Փաւստոսի պատմութեան ամբողջութիւնը. իսկ եթէ — հատուածին հետեւեն բոլոր չորս դպրութիւնքը — այն դէպքում Զ. դպրութեան ներկայութիւնը չէր կապուիլ: Նախագիտելու՝ այսինքն — հատուածի հետ այդ կապն ունենալու համար հարկաւոր է անպատճառ ք հատուածի ներկայութիւնը:

Այսպէս՝ ամփոփելով տեսնում ենք, որ երկու կարգի կրկնութիւն ունի նախագիտելին. նախ՝ յիշուած է պատմութեան կազմութիւնը միանգամ երեք, միւս անգամ չորս դպրութեան

մէջ. երկրորդ՝ յիշուած է պատմութեան վերջին սահմանը, որ համապատասխանում է մի անգամ է. դպրութեան, միւս անգամ՝ Զ. դպրութեան վերջին գլուխներին: Այդ կրկնութիւնները զուգահիւզօրէն միանում են եւ վկայում թէ նախագիտելու եւ թէ ամբողջ պատմութեան այլայլումն ըստ կազմութեան եւ ըստ բովանդակութեան. ըստ կազմութեան — որովհետեւ այն բաժանմունքը, որ հասկանալի է «ժամանակագիր կանոնք մատենից եւ առ նմին դպրութիւնք երեք» խօսքերից, ներկայ Փաւստոսի պատմութիւնը չունի: Ըստ բովանդակութեան — որովհետեւ ժամանակագիր կանոնք մատենից հատուածը չկայ դպրութիւնների շարքում եւ նախագաս վիճակով, եւ բացի այդ՝ բնագրի վերջնական սահմանը համապատասխանում էր է. դպրութեան վերջին գլուխներին, իսկ այժմ այդ սահմանն ընդարձակեցրած է մինչեւ Զ. դպրութեան վերջին գլուխները:՝

Նախորդ եզրակացութիւնից շատ խնդիրներ են ծագում. որոնք «ժամանակագիր կանոնք մատենից» հատուածի հետքերը, վերականգնել բնագրի արտաքին կազմութիւնն եւ ներքին բովանդակութիւնը, մեկուսացնել արդի խմբագրութեան մէջ յետսամուտ մասերը, սահմանել

1 Փաւստոսի պատմութեան խոստարանութեան «չատ մութ» լինելը հիմք առնելով, Ա. Գարագաշեան նկատել է, թէ խոստարանութիւնը մի երկրորդ գրչի գործ է եւ ոչ թէ բուն հեղինակի. (Տես «Շանդեա Ամս.» 1896/200թ):

այլայլման ժամանակը, դրդիչ պայմաններն եւ այլայլման ժամանակակից գրականութիւնն առ ընչաբար եւն եւն: Բայց այդ բոլորը մենք կը բաժանենք եւ “Նկատողութիւններիս” Բ. եւ Գ. մասերի մէջ կը քննենք այդ խնդիրները. իսկ յաջորդ էջերում պիտի նկարագրենք Զ. դպրութեան յետսամուտ վիճակը միայն:

2.

Նախագիտելուց յետոյ, առաջինը Զ. դպրութիւնն ինքն է, որ իւր գոյութիւն ստանալու հարցը թէ՛ ժամանակի եւ թէ՛ եղանակի նկատմամբ՝ հիմներ է ներկայացնում վճռելու այնպէս, թէ այն կարկատան է եւ կցուած է Փաւստոսի պատմութեան ուչ ժամանակ:

Նախ եւ առաջ դիտենք խմբագրական քանի մի անսովորութիւններ:

Նախակարգուած մի ցանկ եւ ապա պատմութիւնը 16 գլխի բաժանած, ութածալ 12 սուղ էջի մէջ՝ ահա Զ. դպրութեան արտաքին պատկերը: Ապա ութ տողից կազմուած մի վերնագիր մէկ եւ կէս էջ պատմութեան համար, որն առաջին գլխի մէջ կենդրոնացած է, իբրեւ քաղաքական պատմութիւն: Երկրորդ վերնագիրն այդ մտքով մի հակապատկեր է առաջին վերնագրին. նա բովանդակում է միանգամից 12 գլխի բովանդակութիւնը՝ այն է Բ—Է եւ ԺԱ—ԺԵ, մինչ առաջին վերնագիրը նայում է մի միայն առաջին գլխին: — Չնայած իւր ընդարձակ բովանդակութեան, այնու ամենայնիւ

Երկրորդ վերնագիրը տեղաւորուած է երկրորդ գլխի ճակատին, իբրև նրան յատուկ: Ահա այդ վերնագիրը. «Յաղագս եպիսկոպոսացն, որ երևելիք էին յայնմ ժամանակի ի մասինն յաշխարհին Խոսրովու յերկրին Հայոց՝ որ ընդ Պարսից ձեռամբ էին:» — Բայց նա, որ այս վերնագիրը տեղաւորել է Բ. գլխի ճակատին, նա ինքն էլ նկատել է եւ փորձ է արել ուղղելու իւր սխալը յատկապէս Բ. գլխի համար մի վերնագիր ստեղծելով, որն եւ կցել է ընդհանուր վերնագրին. «Նախ վասն վարուց Չաւինայ»:

Շուտափոյթ եզրակացութիւն շնոր ուղում անել: Այդպիսի երեւոյթ Զ. դպրութեան մէջ միակը չէ, եւ երկրորդ օրինակն ակնյայտնի է կացուցանում կցկցումը: Երևելի եպիսկոպոսների պատմութիւնը Բ—Է եւ ԺԱ—ԺԵ գլուխների մէջ է, իսկ միջանկեալ Ը—Ժ գլուխները մի անարժան, ազահ եւ տգէտ եպիսկոպոսի պատմութիւնն է. այդ պատճառով՝ ըստ բովանդակութեան, շարքի միջից դուրս են մնում նոքա եւ շեն մտնում Բ. գլխի ճակատին նկատած ընդհանուր վերնագրի տակ: Բայց այդ երեք գլուխը շարքից դուրս են մնում նաեւ ըստ կազմութեան. Ը գլուխն ունի մի վերնագիր, որ ամփոփում է նաեւ Թ եւ Ժ գլուխների բովանդակութիւնը, որ է — «Յաղագս Յոհաննու եպիսկոպոսի եւ վարուց նորա եւ ազահութեան սորա, եւ անմտութեան եւ շաղաշուտ խօսիցն եւ գործոցն (= Ը), եւ նշանացն, որ յԱստուծոյ ի վերայ նորա եղեն երբեմն (= Թ), եթէ որպէս

մեղօք հայցէր եւ անոյր զագահութիւն ի թագաւորացն (= ժ) : Այս ընդարձակ վերնագիրը, որ համաձայն մեր փակագծերի, պիտի բաժանուած լինէր Ը, Թ եւ Ժ գլուխների ճակատին, այժմ միայն Ը գլխին է կցուած, իսկ Թ եւ Ժ գլուխների համար նշանակուած են «Յաղագս նորին Յոհաննու» ձեւով վերնագրեր :

Այս երեւոյթը մանաւանդ՝ որեւէ ենթադրութիւն չի թոյլատրում. պարզ է, որ խմբագրողը հատուածների է բաժանել մատենագրական նշխարի ամբողջութիւնը՝ գլուխներ ստանալու նպատակով, եւ այդ ամբողջութեան վերնագիրն ընդօրինակելով հատուածներից առաջինի համար, անգիտարար անհոգ է գտնուել կամ անուշագիր, վերնագիրն եւս բաժանել մասերի եւ տեղաւորել համապատասխանող գլուխների ճակատին. բայց նորստեղծ երկու գլխի համար՝ այնու ամենայնիւ, վերնագրի կարիք տեսնելով, միամտօրէն, նրանց վերնագիրը Ը գլխի ճակատին թողնելուց յետոյ, ստեղծել է կրկնաբար «Յաղագս նորին Յոհաննու» ձեւով երկու վերնագիր : Նոյն կերպ գոյացել են նաեւ Բ—Է եւ ԺԱ—ԺԵ գլուխները, եւ նրանց վերնագրերը «Յաղագս (այս անուն) եպիսկոպոսին» ձեւով :

Իրտելով ուրեմն գլուխների արտաքին կազմութիւնն իւր արդի վիճակով՝ տեսնում ենք որ 2. դպրութեան 16 գլուխը չորս մասի է բաժանուում, չորս մատենագրական նշխարից գոյացած նկատելով ամբողջ դպրութիւնը. 1) 2. Ա, 2) 2. Բ—Է եւ ԺԱ—ԺԵ, 3) 2. Ը—Ժ եւ

4) Զ. Ժ. Զ — ահա այն բաժանմունքը, որին համապատասխան են գլուխները նաև ըստ բովանդակութեան:

Բայց մատենագրական նշխարի ամբողջութիւնը գլուխների բաժանելու մէջ իսկ ուշադիր չէ եղած խմբագրողը. քերականական ձևեր, որ ամբողջութեան վիճակում ըստ տեղի է գործածուած եղել, բաժան մասերի մէջ նոյն ձևն այսօր անտեղի է ներկայանում. այդպէս է Գ գլխի նախադասութիւնը. «բայց միայն վասն կրօնիցն հանդերձոյն զեղեալ կարգն բստ կրօնիցն Զաւինայ գնային սրբա»: Գ գլխի մէջ խօսքը միայն Ասպուրակէսի մասին է եւ այդ պատճառով գործողութիւն նշանակող խօսքերն եղակի պիտի լինեն, ինչպէս եւ են «եկաց, առաջնորդեաց». այդ երկու խօսքից յետոյ մանաւանդ «գնային սրբա» ձևը պարտ ենք վերագրել սոսկ անհնազանդ գրչի կամակորութեան, որ անփոփոխ ընդօրինակել է աղբիւրից այն ինչ որ յարմար էր նրա ամբողջութեան, ուր խօսքը նաև Շահակին էր վերաբերում: Իսկ այսօր Շահակի պատմութիւնը նախորդ գլխի մէջ դնելով, եւ այն տեղ լռելով Շահակի պճնասիրութեան մասին — հետեւեալ գլխում Ասպուրակի պատմութեան մէջ Շահակի պատմութիւնը նորից յիշելն է ահա, որ անտեղի է դառնում, «գնային սրբա» ձևի մէջ:

Գլուխներ ստեղծել, Գպրութիւն կազմել — այդ ջանքն այնքան զօրեղ է եղել խմբագրողի մէջ, որ առանց նկատելու, տարբեր աղ-

բիւրներից քաղել է միեւնոյն պատմութիւնն եւ երկու գլուխ է կաղմել. որ. Ասպուրակին են նայում միանգամից Գ եւ Ժե գլուխները. աղբիւրը տարբեր լինելն երեւում է նրանից, որ 1. Ժե ի մէջ «գնային սորա» ձեւը դարձել է «գնայր նա», 2. «Ղամղայեալ» խօսքը ոչ Շահակի եւ Ասպուրակի եւ ոչ իսկ Զաւէնի մասին չէ գործածուած Բ — Գ գլ. մէջ, ուրեմն յատուկ է հանդիսանում այն աղբիւրին, որից քաղուած է Ժե գլ.: 3. Ժեի մէջ չէ յիշուած թէ Ասպուրակ Աղբիւրանոսի տոհմից է կամ Մանաղկերտից է, ինչպէս այդ յիշուած է Գ գլխի մէջ. 4. Ժեի մէջ Ասպուրակ յիշուած է թոյլ հովիւ, իսկ Գ գլխի մէջ թուլութեան մասին ոչ մի խօսք չկայ, այլ դրա փոխարէն յիշուած է իբրեւ առաջնորդող դրանն խոսրովու. այդ պաշտօնն իբրեւ նշանաւոր վարում էր երբեմն Աղբիւրանոս, ըստ Ազատանգեղոսի (պր. ՃԻԱ):

Է եւ ԺԳ գլուխները նոյնպէս կրկնութիւն են. երկու գլուխներն եւս Բասենոյ եպիսկոպոսներին են յիշում: Բայց հեղինակ խմբագրողն ունի օրինակներ, որ մի գլխի մէջ երկու անձի մասին միանգամից է պատմել նա. այդպէս է Ա. գլ. Փաւստոս եւ Զօրթ եպիսկոպոսների մասին, այդպէս է ԺԳ գլուխը, ուր Տիրիկ եւ Մովսէս եպիսկոպոսներն են յիշուած: Արդ՝ այդ սովորութիւնն ունենալուց յետոյ, մանաւանդ թէ Բասենի երկու եպիսկոպոսին մի գլխի մէջ յիշուց յետոյ, նոյն Բասենի երրորդ եպիսկոպոսին մի առանձին է. բոլոր գլուխն յատկացնելը կամ աղ-

բիւրի տարբերութեան եւ կամ գլուխներ ստեղծելու ջանքի արդիւնք է հանդիսանում: Այդ մտքով պակաս հետաքրքիր չէ եւ հետեւեալը. միայնակեացնների պատմութիւնը Զ. դպրութեան մէջ մեկուսի դիրքով ամփոփուած է Թ. Զ. ըդ գլխի մէջ, ուր յիշուած են Գինդ եւ իւր աշակերտները. այդպիսի խմբագրական վարմունքի տէր մի հեղինակ յանկարծ առանձին գլխով, եպիսկոպոսների պատմութեան շարքում, Զ. ըդ գլխի մէջ պատմում է մի միայնակեացի մասին — Առուտամի: Հասկանալի է, որ մի դրդիչ պատճառ եղել է այդ բոլորի համար. եւ պատճառն այն է, որ եւ Զ. ըդ գլուխներն իրարից անբաժան մի հատուած էին երբեմն, որը խմբագրողն երկու մասի բաժանելով թողել է իրար մտաւոր վիճակի մէջ էլ:

Այց այդ բոլորին նկատել հարկաւոր է նաեւ, որ Ասպուրակի պատմութեան, Բասնի եպիսկոպոսների եւ միայնակեացների կրկնաբար յիշատակութիւնը մի խելացի հմուտութեամբ դասաւորուած են երկրորդ ընդհանուր վերնագրի ընդարձակ գլուխներից առաջ եւ յետոյ. այդ հեռաւոր դիրքով անզգալի է դառնում միեւնոյն անձի եւ նոյնիմաստ պատմութեան կրկնաբար յիշուելը: Բայց խմբագրողը ստիպուած է եղել հատուածներն իրար մէջ հիւսել, որպէս զի նրանց միութեան հետքն անհետանայ. եթէ նախ երեւելի եպիսկոպոսների պատմութիւնը դասաւորէր անընդհատ կերպով եւ ապա թէ՛ Յոհան եպիսկոպոսի պատմութիւնը կարգէր, արդարեւ՝

նիւթի, ոճի եւ շարագրութեան տարբերութիւնը եւ կազմութիւնն ակնյայտնի պիտի դարձնէին կցկցումը. դրանից խօսափելու ջանքով ահա՛ խմբագրողը վերցրել է երեւելի եպիսկոպոսների պատմութիւնը, երկու կէս է արել եւ մէջ տեղում դասել է Յոհան եպիսկոպոսի պատմութիւնը Զ գլուխնախագաս թողնելով եւ Ե կամ Զ՝ հաշուած նաեւ « գլխաւոր արեղայից » Վինգի պատմութիւնը, յետ դասելով :

Խմբագրական պայմանների շարքում դասում ենք նաեւ հեղինակի սովորական եւ գործածական ձևերը, եւ եղանակները, որոնց հակուած է նրա գրիչը: Այսպէս առաջին երեք դպրութեան մէջ գլուխների սկսուածքներն ի մի խմբելով, եթէ կամենանք մի ընդհանուր կարգաւորութեան ենթարկել, խկոյն աչքի կը զարնէ մի անվիճելի մեծամասնութիւն գլուխների, որոնք սկսում են ժամանակ արտայայտող որեւէ խօսքով, որ միշտ անորոշ միտք ունի սակայն — « ապա, յայնմ ժամանակի, այնուհետեւ, ի ժամուն, իբրեւ, յայնժամ » եւ այլն: Կոյն այդ երեւոյթը նկատելի է ամէն մի դպրութեան համար, առանձին առած: Այդ խնդրում Զ. դպրութիւնը բացառութիւն է. ԺԶ գլխից է այն կազմուած եւ նրանցից ինն գլուխ մինորաձև սկսուածք ունին — « էր », « եւ էր »: Այդքանից յետոյ տեսնում ենք, որ առաջին երեք դպրութեան մէջ ընդամենը հարիւր քսան չորս գլխից միայն մի գլուխ համանման սկսուածք ունի: — « Եւ էր մարդպեան Հայր այր շար եւ ծանրաբարոյիք »

(Գ. ԺԳ.) Այնուհետեւ գիտելով Չ. դպրութեան
 «էր» սկսուածք ունեցող գլուխները — այն է՝ Բ,
 Ե, Չ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ — տեսնում ենք
 որ բոլորը մտնում են առաջին ընդհանուր վերնա-
 գրի տակ, բացառապէս՝ երեւելի եպիսկոպոսների
 պատմութիւնն հաղորդող հատուածի մասերն են:

Իմբագրականին է պատկանում եւ վեր-
 նագրերի կազմութիւնը. մինչ Ա, Բ, Ը եւ ԺՉ
 գլուխներն ընդարձակ վերնագրեր ունին, կազ-
 մուած 8, 5 եւ 3 տողերից, մնացած գլուխները
 մի չորուցամաք կազմութիւն ունին — «յաղագս
 (այս անուն) եպիսկոպոսին»: Ինչից է առաջացել
 այս չորս գէր եւ 12 վտիտ վերնագրերի վիճակը.
 ուշադիր լինելով՝ տեսնում ենք, որ չորս գէր
 վերնագրերը չորս մատենագրական նշխարներից
 մնացորդներ են, իսկ 12 վտիտ վերնագրերից
 տասն առաջին ընդհանուր վերնագրի մասն են,
 եւ երկուսն երկրորդ ընդհանուր վերնագրի:
 Այդ մեկնութեամբ չորս գէր վերնագրերը յուշ-
 արձաններ են չորուցամաք կրկնուող 12 վեր-
 նագրերի շարայարութեան մէջ, չորս մատենա-
 գրական նշխարների իրար կցման:

3.

Չ. դպրութեան բովանդակութիւնն եր-
 կու մասի է բաժանուում. առաջին գլուխը քա-
 ղաքական պատմութեան է նայում, իսկ Բ—ԺՉ
 — եկեղեցական պատմութեան: Առաջին գլխի
 բովանդակութիւնը մենք թողնում ենք քննելու
 Ղազարի յառաջաբանի քննութեան կից, որ նշա-

Նակութիւն ունի մեզ հետաքրքրող խնդրի համար: Այստեղ գիտենք վերջին 15 գլուխները: Երկրորդ ընդհանուր վերնագրի տակ մտնող գլուխները — Ը, Թ եւ Ժ — աւանդութիւններ են հաղորդում ոմն Յոհան եպիսկոպոսի մասին. այդ երեք գլուխը մենք կանխում ենք յիշել, որովհետեւ ոչ միայն նրանք, իրրեւ անարժան եպիսկոպոսի պատմութիւնը, խտրոց են երեւելի եպիսկոպոսներին յիշատակող գլուխների շարքի մէջ տեղ, այլ եւ նրանց մէջ ոճն եւ մտքերի դասաւորութիւնը միանգամայն օտար է երեւելի եպիսկոպոսների մասին պատմող գլուխներից: Ը—Ժ գլուխների մէջ ոճը ժողովրդական պարզութիւն եւ մաքրութիւն է արտայայտում. մտքերը սեղմուած են, բաղմամբիւ յապաւումներ ունին եւ այնուամենայնիւ դիւրալուր են եւ հասկանալի. ոչ միայն իմաստի, այլ եւ բառերի կրկնութիւն չունին, իսկ խօսակցական եղանակն առանձին կենդանութիւն է տալիս պատմուածքին: Ահա մի քանի օրինակ. — «Եւ շոթ ի վէգ եկեալ, յամառէր այրն .» «իսկ այրն յամառեալ է Քէրոյ քէոյն, չառնոյր յանձն տալ .» «ոչ գիտեմ շոշոնի յորում ընթանէր .» «ապա բռնաբար քննէ հանէլ զձին եւ զայրն արձակեաց .» «գնացող .» (արագընթաց): Ը գլխի հատուածը «Ապա այրն թէ ոչ կամօք — Եւ արձակէր զայրն վաղվազակի յիւրմէ .» մի արամախօսութիւն է կնոջ եւ մարդու, մարդու եւ Յոհանի մէջ: Առաջին 13 տողի մէջ Յոհան անունը կամ եպիսկոպոս

խօսքը ոչ մի անգամ չի յիշուած, չնայած որ այր եւ կին նրա մասին են խօսում: Աինն — « ոչ դու երեսայ էիր եւ չէիր մկրտեալ. » այրն — « ապշեցոյց, չեա յիշել եւ ոչ ես յիշեցի զայդ ասել ցնա. զիս երէց արար եւ զձին սանձաւ թամբաւ առ եւ անց. »: Ա՛յլ է ապշեցնողը, ո՛վ է « նա » ն, ո՛վ է երէց անողը, ձին յաիշտակողը — այդ մասին կինը մարդուց ոչինչ է լսած, բայց այնու ամենայնիւ խօսում է եպիսկոպոսի մասին: Այս սեղմումը սակայն մտքի պարզութեան չի խանգարում, հասկանալի է ընթերցողի համար, մութ ոչինչ չկայ: Եւ այդ ձեւը կամ արտա-յայտութեան եղանակը որքան արուեստական շարադրութեան մէջ զանցառութիւն պիտի նկատուէր, նոյնքան գեղջուկ լեզուին, աամկահանին ընտել եւ յատուկ է, մինչեւ իսկ առանձնայատուկ է:

Ը—Ժ գլուխները վերոյիշեալ յատկութիւններով — Ժողովրդական ոգւով եւ ոճով — իրարից անբաժան, մէկը միւսի կտորն են հանդիսանում, մի ամբողջութիւն են ներկայացընում. այդ յատկութիւններով նրանք մի եւ նոյն ժամանակ օտարանում են երեւելի եպիսկոպոսների մասին պատմող գլուխներից, որոնք դասուած են առաջ եւ յետ: Ա երջիններիս մէջ կենդանի նկարագիր եւ ժողովրդական ոգի որոնելու ապարդիւն ջանք ունինք, եւ ընդհակառակն՝ որքան կ'ուզէք, բառերի կրկնութիւններ կը գտնէք նրանց մէջ: Իսխտ չէ բնաւ եթէ ասենք, որ նոյն եւ մի նախադասութեան խօս-

13677 A II 34400

քերը տարբեր դասաւորելով կազմուած են նրանցից իւրաքանչիւրը. այսպէս՝ բոլոր եկեղեցականներն էին «այր քրիստոնեայ եւ քրիստոնէամիտ» (Գ, ԺԱ, ԺԵ,) «արժանի անուանի երեւելի» (Է, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ,) եւ «ճշմարիտ» (Է, ԺԱ,) բոլորն առաջնորդում էին ժողովրդին «ըստ կամացն Աստուծոյ, ի ճանապարհն Աստուծոյ, զամենայն աւուրս կենաց իւրեանց» (Բ, Ե, Զ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ:) Այս կրկնութիւններին կցուած են եպիսկոպոսի անունը, ում եղբայր եւ որդին լինելը, եւ այն միջավայրի յիշատակութիւնը՝ ուր նա հովուել է, մի խօսքով՝ յատուկ անուններ, եւ այդ եղանակով ստացուել է Գ—Է եւ ԺԱ—ԺԵ գլուխներից իւրաքանչիւրը: Եթէ նկատենք նաեւ, որ այդ գլուխները կազմուած են մեծ մասամբ չորսից մինչեւ ութ եւ տասը սողից, այն ժամանակ նրանց մէջ աւելի քան այդ կրկնուող բառերն ուրիշ բան անհնար է գտնել: Ահա այդ արուեստական կազմութեամբ պէտք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ամբողջ այդ գլուխների փոխարէն եթէ ունենայինք այսօր միայն եպիսկոպոսների անուանացուցակը, յատուկ անուններով միասին, այն ժամանակ եւս կ'արտայայտուէր այդ գլուխների Գ-Է-ԺԱ-ԺԵ փակ տարբերութեամբ, այն է՝ որ 12 ԺԱ-ԺԵ փոխարէն կ'ունենայինք 12 Գ-Է :

Պէտք է նկատել, որ ընդունուած է Փաւստոսի պատմութեան մէջ պատահած կրկնութիւնները ժողովրդական — առասպելական աղբիւրից

մնացած համարել: Բայց մեր վերոյիշեալ նկատու-
ղութեան թելադրութեամբ Զ. դպրութեան կրթ-
կնութիւնները ժողովրդական-առասպելական ոչ-
ինչ չեն բովանդակում. նոյն իսկ անհնար է եպիս-
կոպոսների գոյութեան մասին այն հետաքրքրու-
թիւնը վերագրել ժողովրդին, որի արդիւնքը
նկատելինք Զ. դպրութեան շոր ու ցամաք կրկնու-
թիւնները: Ուրեմն էլ ինչ ծագում ունին, ինչ
աղբիւրից են բղխում Զ. դպրութեան Բ—Է եւ
ԺԱ—ԺԵ գլուխները — ահա էական հարցը
մեզի համար առաջիկայում:

4.

Փաւստոսի պատմութեան մէջ, բաց ի Զ.
դպրութիւնից, կան գլուխների երկու խումբեր,
որոնց մէջ կրկնութիւններն առանձին նշանակու-
թիւն ունին մեզ համար. դոքա են 1) Ե. դպր.
Ը—ԺԹ եւ 2) Դ. դպր. ԻԶ—ԽԳ եւ ԽԵ
—ԽԹ:

Առաջին խումբը — Ե. դպր. Ը—ԺԹ —
համեմատելով Զ. Դպր. հետ, տարբերութիւնը
հանդիսանում է միայն բովանդակութեան մէջ: Ե.
դպր. Ը—ԺԹ Մուշեղ զորավարի մասին են պատ-
մում, իսկ Զ. դպր. գլուխները՝ եպիսկոպոսների:
Մնացած բոլոր պայմաններով, որոնք սահմա-
նում են գրչի ստեղծագործելու պրօցէսը, նոյն
են նրանք: Այլաբանօրէն ասելով, Զ. եւ Ե.
դպրութեանց կրկնութիւնները հանդիսանում են
մի եւ նոյն նկարչի ձեռքով, վրձինով եւ քիմիական
բաղադրութեանց արդիւնքով, մի եւ նոյն ճաշա-

կով ու ճարտարութեան չափով ստեղծագործուած երկու պատկեր, որոնք տեղաւորուած են մի եւ նոյն սրահի հանդիպակաց պատերի վրայ՝ միատեսակ շրջանակի կտորների մէջ հազցրած:

Նախ՝ Ե. դպր. Ը — ԺԹ ունին մի ընդհանուր վերնագիր, որ տեղ ունի Ը գլխի ճակատին, բայց նայում է ըստ իմաստի Ը — ԺԹ գլուխների բովանդակութեան միանգամից. ահա այդ վերնագիրը — «Յաղագս թէ զիարդ լռեաց պատերազմն ի կողմանցն Պարսից, ապա սկսու սպարապետն Յուշեղ ոգորել ընդ այնոսիկ՝ որք միանգամ ապստամբեցին ի թագաւորէն Հայոց. զբազում կոյս կոյս հարկանէր մեծաւ պատերազմաւ»: Երկրորդ՝ բաց ի ընդհանուր վերնագրից, նրան կցուած է այլեւս՝ յատկապէս Ը գլխի համար մի երկրորդ վերնագիր, որ սկսւում է «Նախ վասն» խօսքով եւ է — «Նախ վասն տան թագաւորին Հայոց՝ որ յԵտըրպատականն էր:» Երրորդ՝ միայն Ը⁷ գլխի ճակատին ընդհանուր վերնագիրն է, որ ընդարձակ է, հինգ տողից է բաղկանում. մնացած թ. — ԺԹ գլուխներն ունին չոր ու ցամաք երեք կամ չորս խօսքից կազմուած վերնագրեր՝ այս ձեւով — «յաղագս (այս անուն) գաւառին:» Չորրորդ՝ Ե. դպր. Ը — ԺԹ գլուխները կազմուած են յաղթողի եւ պարտուողի անուններից եւ մի քանի խօսքերից, որ՝ առանց բացառութեան, իւրաքանչիւր գլխի մէջ կրկնուած են — «հարկանէր, առնոյր աւերէր, գերէր, ի մնացորդացն առնոյր պատանգս, զընակիչս ի հարկի ծառայութեան

կացուցանէր : շինգերորդ՝ Ը — ԺԹ գլուխները
իրենք իսկ շատ աղքատ բովանդակութիւն ունին
— նրանցից 6 չորս թերի տողից է կազմուած,
իսկ 7 մերթ եօթ մերթ ութ եւ տասն տողից :

Այս բոլոր առանձնայատկութիւնները նշոյն
են, ինչ որ մենք քիչ առաջ տեսանք Զ. դպր.
առաջին ընդհանուր վերնագրի գլուխները քննե-
լու ժամանակ, եւ այդ պատճառով՝ անպակաս
կերպով յարմարուած է այստեղ կրկնել մեր
այն եղբակացութիւնը, որ Զ. դպր. կրկնու-
թեանց համար յայտնել ենք. այսինքն՝ Կ. դպր.
Ը — ԺԹ գլուխների փոխարէն եթէ ունենայինք
միայն այն գաւառների անուանացուցակը յա-
տուկ անուններով միասին, որոնց Մուշեղ հնա-
ղանդութեան հարկադրեց, այն դէպքում եւս
կ'արտայայտուէր այդ գլուխների պատմական
միտքը, միակ տարբերութեամբ՝ այն է որ 12 չիւի
փոխարէն կ'ունենայինք 12 ԴԻԷ :

Բայց Ե. եւ Զ. դպրութեանց կրկնութեանց
մէջ կապը, նմանութիւնն եւ մանաւանդ ժողովրդ-
դական ոգու բացակայութիւնն աւելի առ աչք
անելու համար, դեռ հարկաւոր է դիտել Գ.
դպր. ԻԶ — ԽԳ եւ ԽԵ — ԽԹ կրկնութիւնները,
որոնք 30ամեայ պատերազմի ճակատամարտներն
են պատմում առասպելական իմաստով եւ ոճով :
Ժողովրդական պարզութիւնն այնտեղ իւրա-
քանչիւր մի կրկնութեան հետ մեր երեւակայու-
թեան մի մի կենդանի պատկեր, աշխոյժ դի-
պուածի յիշողութիւն է վերընծայում. ժողո-
վուրդն այդ կրկնութիւնների մէջ հանդէս է

բերում Պարսից առասպելական ոյժերը Հայոց ոտքի տակ ջարդուած, իսկ զորավարներին — փոքրահասակ Վասակի առաջ նկուն դարձած: Միանգամ «Վասակ հարկանէր սատակէր թափէր զզարդ» (11.) միւս անգամ «կազմէր պատրաստէր... հասանէր անկանէր նախ զԳումանդ Շապահն սպանանէր եւ ապա ընդ ցիրն ասպատակ սիրեալ հոյացիրն, զամենայն զօրս Պարսից կոտորեալ անմի արարեալ սպառեցին» (12.) մի այլ տեղ «Ելանէր ի գիշերի արկանէր ի ներքս ի զակիշն ի հետիոտս սուսեր ի ձեռն տանն հազարաւ ընտիր ընտիր արամբք» (13.) այլուր «անկանէր ի գիշերի ի վերայ զակշին Պարսից եւ հանէր ընդ սուր առհասարակ զամենեսեան եւ սպանանէր զգնդապեան ի մէջ բանակին» (14.) այլուր «գէմ յանդիման մեծաւ բռնութեամբ միմեանց յարձակէին եւ յաղթահարէր զզօրսն Պարսից գունդն Հայաստան. սատակէին եւ ոչ մի ի նոցանէն ոչ ապրեցուցանէր» (15.) եւ այլն: Այսպիսի են ժողովրդական կրկնութիւնները, որոնց մէջ իսկական առասպելական ոգին անհնար է շտեմնել. այս կրկնութիւնների հանդէպ ահա՛ Ն. եւ Զ. դպրութեանց կրկնութիւններն են, որ իբրեւ մատենագրական նշխար, ժողովրդական ոգին եւ առասպելական տարրը հեգնելու նշանակութիւն ունին միայն: Զուրկ չէ հետաքրքիր լինելուց տեսնել նոյն իսկ այն խօսքի նոյնանիշները, որով յարձակման կամ յաղթութեան առաջին գործողութիւնն է արտայայտուած Գ. դպր. կրկնութեանց մէջ. —

«կաղմէր, պատրաստէր, խաղաց գնաց, մղէր պատերազմ, ելանէր ի գիշերի, գիմեաց, գայր հասանէր, զառաջնօք անգանէր, խաղայր անկանէր, ճակատէր, պատահէր, կանխէր ելանէր, ելանէր ի գիմի հարկանէր, գնային հասանէին, դարանամուտ լինէր, ընդդէմ յարձակէին» եւ այլն :

Եւնք իրաւունք ունինք նոյն եւ մի իմաստի այս բոլոր բաղմատեսակ արտայայտութիւնն, աշխոյժ նկարագիրը սպասել տեսնել նաեւ Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխների մէջ, որովհետեւ, ըստ հեղինակի, Մուշեղ այնքան քաջ էր, որքան եւ Ղասակ, որպէս զի ժողովրդի ուշադրութեան արժանանար. բայց զուր է այդ յոյսը. Գ. դպր. կրկնութիւնը ոչ մի նմանութիւն չունի Ե. եւ Զ. դպրութեանց կրկնութիւնների հետ. վերջիններս կեղծ կրկնութիւն են, եթէ որպէս թոյլ կը տրուի բացատրել այն տարբերութիւնը, որ մինչեւ այժմ աշխատեցինք պարզել համեմատութեամբ Գ. դպր. կրկնութեան: Ի վերջոյ յիշենք, որ Գ. դպր. կրկնութիւնը տարբերուած է կեղծ կրկնութիւններից նաեւ նրանով, որ Գ. դպր. ԻԳ գլուխը մի ընդհանուր վերնագիր չունի եւ ապա առաջին գլուխը տարբեր վերնագիր չունի, վերնագրերն ընդարձակ են եւ ի վերջոյ գլուխների ընդարձակութեան մէջ չի նկատուում որ եւ է համեմատութիւն. կեղծ կրկնութեանց ամենէն ընդարձակ գլուխներն ունին այնքան տող, որքան ունին Գ. դպր. ամենափոքր գլուխները, այն է 8—10 տող:

Ամփոփելով, ի վերջոյ երկու կէտի ենք յանկում. 1) որ Գ. դպր. կրկնութիւնը մի կողմից իսկ միւս կողմից կեղծ կրկնութիւնները (Ե. եւ Զ. դպր.) հակադրական առընչութիւն ունին ոճով եւ ոգւով. 2) Ե. եւ Զ. դպրութեանց կրկնութիւնները միատեսակ կերպով կեղծ կազմութիւն ունին, ոճով եւ ոգւով յար եւ նման մէկը մէկու: Ըրդ՝ թողնելով Գ. դպր. կրկնութեան խնդիրը քննել ներկայ էջերից դուրս, առ այժմ՝ դիտենք Ե. եւ Զ. դպրութեանց կրկնութիւնները — թէ ինչ հանգամանքի մէջ են ստեղծուած նրանք:

5.

Քիչ առաջ նկատեցինք, որ պատմական միտքն ամենեւին չէր առժել, եթէ Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխների փոխարէն ունենայինք մի անուանացուցակ՝ ի հպատակութիւն հարկադրուած իշխանների կամ գաւառների համար: Եւ արդարեւ, Ե. դպր. Ը—ԺԹ տաղտկալի եւ կեղծ կրկնութիւններն ստեղծելու համար հիմք ծառայած անուանացուցակը մնացել է նոյն ինքն փաւստոսիպատութեան էջերում, մի գլխի մէջ, Գ. դպր. Ծի մէջ: — Ահա այդ ցուցակն ըստ կարգին.

1. Բզեաշխն Աղանեաց.	10. Գուառն Արևախոյ.
2. " Նոշիրական	11. " Տմբեաց.
3. " Մաշկերտան	12. Աշխարհն Կորդեաց.
4. " Նիհորական	13. Տէրն գու առին Կորդուաց.
5. " Գաստընարէին	14. Աշխարհն Աւրպատական
6. " Գուգարաց	15. " Մարաց
7. Տէրն Չորոյ գու առին	16. " Կաղբէց
8. " Կորդուց.	17. Սաղամու ա Տէրն Անձաեայ
9. " Գարդմանակորոյ.	18. Իշխանն Մեծի Կոփաց:

Այս նախարարութիւնները, 34 տարի պատերազմ մղելուց յետոյ ընդդէմ Պարսից՝ Ղասակի առաջնորդութեամբ, այնուհետեւ՝ ձանձրացան, պարտեցան, եւ սկսան սորսորել գնալ ի բանակէն Հայոց թագաւորին, թողին զիւրեանց արքայն Արշակ։ Այս նախարարութիւններին ահա, իբրեւ Արշակից ու Ղասակից խորհացած արիւնակիցների, Մուշեղ հանգիսանում է ի հնազանդութիւն հարկադրած այն կրկնութիւնների մէջ, որ տեսանք Ե. դպր. Ը—ԺԹի մէջ։ Ուրիշ խօսքով Ե. դպր. Ը—ԺԹ հանգիսանում են իբրեւ ծնունդ ի ծոցոյ Գ. դպր. Ծ գլխի։ — Արդ զիտենք նրանց մէջ առընչութիւնը — որպէս զի պարզել կարողանանք թէ՛ նոյն եւ մի հեղինակի, ժամանակի եւ գրական շրջանի գործք են նորա, թէ՛ տարբերում են ժամանակով հեղինակով եւ գրական շրջանով իրարից։

3) ամէայ պատերազմի առասպելը, որ քիչ առաջ զիտեցինք իբրեւ Գ. դպր. կրկնութիւն, աամիկի ստեղծածն է եւ Գ. դպր. Ծ գլուխն այդ առասպելի վերջարանն է, ուր պատմուած է Արշակի եւ նախարարների մէջ գժտութիւնը։ Ապստամբ նախարարներին յիշելու ժամանակ, ինչպէս եւ սպասելի է, աամիկ հեղինակը ոչ մի կարգ չի պահպանել ո՛չ բարձական եւ ո՛չ աշխարհագրական. թերեւս նախարարների հեղինակութեան չափով պատշաճ համարուի մեկնել, կամ գաւառների մեծութեան եւ բազմամարդութեան շնորհիւ է, որ նախադասուած է մէկ գաւառ եւ յետ է դասուած միւսը։ Մենք աւել-

լորդ ենք համարում, խուսափելով խիստ ընդարձակուելուց, առաջ բերել համեմատական կարգով մծտաւոր շրջանի նախարարական եւ բարձական ցուցակները, որ հաղորդում են մատենագրական փշրանքների մէջ, բարձական աւագութիւնը խանդարուած ցոյց տալու համար Գ. դպր. ԾԻ մէջ. բաւական է դիտել, որ հոն վեց անգամ յիշում են «գաւառ», եւ «աշխարհ», որոնք ի հարկէ, բարձական կարգի անուշադիր թողնուած լինելն են վկայում հեղինակ ռամիկի կողմից: Ըստ աշխարհագրականի նորից չի պահպանուած որ եւ է կարգ. հարաւում Աղձնիքը յիշելուց յետոյ, ապա գալիս է հիւսիսը՝ Գուգարք եւ Գարդման, ապա կրկին հարաւում Կորդուք, Ատրպատական, Մարաստան, ապա կրկին հիւսիսում Կագրիք, եւ անմիջապէս Անձիթ ու Ծովք, որոնք Աղձնիքի կարգում պէտք էր յիշել ըստ աշխարհագրական դիրքի:

Գառնալով Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխներին, նոյն ապստամբ նախարարների ցուցակն այդ գլուխների մէջ մի խիստ խնամքով կարգաւորութեան ենթարկուած վիճակի մէջ է, նրանց մէջ պահպանուած է միանգամայն թէ պատմական եւ թէ աշխարհագրական ճշմարիտ կարգը: Ահա այդ վիճակը.

1. ԳԼԹ. Ը — Թագաւորութիւն Ատրպատական աշխարհի.	3. ԳԼԹ. Ժ — Գաւառ Կորդուք.
2. " Թ — Աշխարհ նշխարական.	4. " Ժ — Գաւառ Կորդիք.
	5. " Ժ — Գաւառ Տմարիք.

6. ԴԼԹ. ԺԸ — Կողմանք Մա-
բաց.	10. ԴԼԹ. ԺԸ — Երբոյն Ղբաց
և բղեչին Գու-
գարաց.
7. " ԺԹ — Երկիր Երձա-
խաց.	11. " ԺԶ — Բղեչին Երձ-
նեաց.
8. " ԺԳ — Երկիր Եղուա-
նից.	12. " ԺԷ — Մեծ Ծովք.
9. " ԺԴ — Երկիր Կաս-
պից (= Փայտա-
կարան.)	13. " ԺԸ — Ենդեղ տուն.
14. " ԺԹ — Ենձիւ.

Այս ցուցակի մէջ երեք կարգի են ենթարկուած ապստամբող իշխանները. նախ՝ հարաւարեւելեան և հարաւային գաւառներ — որ են առաջին վեց կարգը, երկրորդ՝ հիւսիս և հիւսիս-արեւելեան, որ են 7—11, և երրորդ՝ արեւմտեան, որ են 12—14: Այս ըստ աշխարհագրական տեղագրութեան: Բայց, բաց ի այդ, պատմական-քաղաքական յայտնի շրջանի բնաւորութիւնն ևս պարզ նկատելի է, նախ՝ ցուցակի մէջ կարգով յիշուած են Պարսից բաժնի գաւառները, որ են թիւ 1—9, և ապա Յունաց բաժնի, կամ սահմանագծի գաւառները, որ են թիւ 10—14: Այս վերջի-շեալ՝ կրկնակի իմաստով տեսակարարութիւնը նկատելուց յետոյ, հազիւ թէ մեր կարծիքով էլ աւելի արդարամիտ վկայութեան պահանջ լինի ընդունելու համար Ե. Դպր. Ը—ԺԹ գլուխների արուեստական կազմութիւնը:¹ Այդ

¹ Ե. Դպր. Ը—ԺԹի կարգաւորութիւնը հիմք չունի՞ք վերագրելու Մուշեղի յարձակման իսկ ծրագրի. նախ՝ Մուշեղի այդ յաղթութեանց քննութիւնը մեզ իրաւունք չէ տալիս իրական ընդունելու. այդ առաջիկայումս Երկրորդ՝ յընդհանուր ի դէպ ինկատել, որ այդպիսի ծրագրերն իրական նկա-

գլուխների մէջ նրանց հեղինակը հանդիսանում է միանգամայն աշխարհադրագէտ եւ պատմագէտ, հակառակ Գ. դպր. Ծի ուսմիկ հեղինակի տղիտութեան, եւ իւր գրական հմտութեան շնորհիւ ստեղծած է հանդիսանում 12 գլուխ պատմութիւն, կարգի տակ դնելով Գ. դպր. Ծի մէջ անկարգ վիճակի մէջ հաղորդուած անուանացուցակը, իսկ որովհետեւ աւելի քան այդ անուանացուցակն ուրիշ նիւթ չի ունեցել նա, ուստի մի քանի դարձուածներ կրկնելով իւրաքանչիւր գլխի մէջ, հեղինակը տուել է այդ գլուխներին ժողովրդական առասպելական բնութքութիւնը:

Ըհա այն վիճակը, որի մէջ ծագած է ներկայանում կեղծ կրկնութիւններից առաջինը:

անլու համար՝ հարկուոր է կանխաւ երկու խնդիր ուսուցանութիւլ: 1) ապագայիտութիւնը Հայոց մէջ այս կամ այն դարում: 2) Հայաստանի աշխարհագրական վիճակն ըստ ապագայիտութեան: Ըստ խնդիրները ցայժմ յարուցուած չեն, ներկայումս գոյութիւն չունի նաեւ մասնագիտացան մի քարտեզ, որ ցոյց տար Հին Հայաստանի հաղորդակցութեան նանագարները, բանակատեղերը, քաղաքական կեդրոնները եւն: Երբորդ՝ ինչ էլ լինի այդ ապագայիտական արուեստի քննութեան արգիւնքն՝ անհերքելի կը թայ այն, որ հարաւարեւելեան եւ հարաւային գաւառները՝ Եւրոպաստեղծից զեպի Ցմբիբ նուանելուց յետոյ Ընձիթ, Ըղձիբ, Ընգեղտուն եւ Կոփք արչուելու գիւրութիւնը թողած՝ ոչ մի յարմարութիւն պիտի չներկայանար հիւսիս անցնել — Ըրցախ, Ըղուանք, Արաստան եւ այնտեղից Խաղանայ լեռների միջով նոր միայն արչուել արեւմտեան գաւառների վրայ՝ ինչպէս այդ Ե. դպր. Ը-ձի մէջ է ներկայացրած:

6.

Ե. դպր. Ը— ԺԹ գլուխները, ըստ նախորդ նկատողութեան, ոչ միայն հետաքրքրութիւն են շարժում իրրեւ սոսկ մատենագրական նշխար, այլ եւ այդ գլուխների միջոցով հարկաւորում է կանխաւ ծանօթանալ այն հեղինակի հետ, որ կազմել եւ յօրինել է միակերպ խմբագրութեամբ թէ Ե. դպր. Ը— ԺԹ եւ թէ Զ. դպր. կեղծ կրկնութիւնները: Այդ մտադրութեամբ քիչ պիտի երկարենք Ե. դպր. Ը— ԺԹ գլխոց բնութիւնը:

Ե. դպր. Ը— ԺԹ գլուխները ղիտելով, ուշադրութեան արժանի կէտերից մէկը ԺԳ եւ ԺԵ գլուխներն են ներկայանում, որոնց մէջ պատմուած է Աղուանից եւ Արաց պարտութիւնը, եւ ի հպատակութիւն խոնարհութիւնը: Գ. դպր. ԾԻ մէջ ոչ Աղուանքն եւ ոչ Արաստանը չեն յիշում ապստամբողների մէջ. այդ քիչ է, Ե. դպր. Ը— ԺԹ գլուխների մէջ ամենէն ընդարձակը հէնց ԺԳ եւ ԺԵ գլուխներն են, որոնք բաց ի՝ սովորական կրկնուող դարձուածներից դեռ ինչ ինչ յաւելեալ մասեր էլ ունին: Բաց ի այդ, Գ. դպր. ԾԻ մէջ ոչ մի աշխարհագրական անուն չկայ, որ դուրս մնար Հայաստանից եւ մտնէր Արաց եւ Աղուանից աշխարհների մէջ՝ Գ. դարում: Աւրեմն ինչով մեկնել Արաստան եւ Աղուանք անունների ներկայութիւնը Ե. դպր. Ը— ԺԹ գլուխների մէջ:

Մենք որ եւ է օտար խնդրով զբաղուած չէինք լինել, եթէ այդ հետաքրքիր հարցի լու-

ծումը լեկներ խորենացուն վերագրուած աշխարհագրութեան հեղինակից. լսենք եւ քայլ առ քայլ հետեւենք նրան:

Մեծ Հայքի 15 նահանգներն այսպէս է նա յիշում. «Ի՛նչ. Մեծ Հայք... եւ ունի Մեծ Հայք փոքր աշխարհս (իմա՛ նահանգս) հնգե-տասան, որ են այսոքիկ... (անունները): Արդ կամիմ մանրամասնարար պատմել թէ եւ սակաւինչ աշխատիցիմ ի գիր եւ ի քարտէս: Այստեղ հեղինակն իւր աշխատելը շեշտել է, որովհետեւ Մեծ Հայքի նկարագիրը գրքերից պիտի հաւաքէր նա եւ խմբագրէր, քանի որ հեղինակի ժամանակ չին Մեծ Հայքն իւր ամբողջութիւնից զրկուած էր: Նա այդ հաղորդում է այսպէս — «Փայտակարան յելից կայ Ուտիոյ առ Երասխաւ. գաւառս ունի երկոտասան, շէշտի՛ Արշո՛ւրդի՛ն շէշտի՛ն: Պարզ է այստեղից որ Մեծ Հայքի փայտակարան նահանգը հեղինակի ժամանակ գոյութիւն չունէր, այդպիսի քաղաքական բաժանմունքն անհետացել էր արդէն եւ Արարատական էր կոչում հեղինակի օրով, համաձայն նոր քաղաքական բաժանման: Ահա թէ ինչու հին աշխարհագրական վիճակը նկարագրելու համար հեղինակը պարտաւորուած էր աշխատել ի գիր եւ ի քարտէս:

Քաղաքական բաժանման տարրեր վիճակը հեղինակի օրով եւ նրանից առաջ շեշտուած է այլ եւս երեք անգամ: Ի՛նչ պրակի մէջ Մեծ Հայքի 15 նահանգի անուանացուցակը յիշելուց յետոյ՝ երբ նկարագրում է ապա իւրաքան-

չիւր նահանգն առանձին, 11 նահանգ նկարագրում է այնպէս թէ նորա հեղինակի օրով եւս Հայաստանի մասն էին, իսկ երեք նահանգի մասին աւելացնում է, որ նրանց գաւառներն այս կամ այն դրացի երկիրների մասերն են եւ ուրեմն հեղինակի օրով այդ երեք նահանգներն եւս, ինչպէս Փայտակարանը, գոյութիւն չունէին իբրեւ մեծ Հայքի նահանգներ: Աղուանքի գաւառները Իջարակի մէջ, Մեծ Հայքից դուրս վիճակով, յիշելուց յետոյ, հեղինակն ապա Իջարակի մէջ շին Հայաստանի Արցախ եւ Ուտի նահանգները նկարագրելու ժամանակ գրում է «Արցախ. գաւառք են ի նմա երկոտասան, զոր Աղուանք ունին.» «Ուտի. ունի գաւառս, զոր Աղուանք ունին» եւ թէ: «Համեմատութիւնը ցոյց է տալիս, որ Ուտի եւ Արցախ պատմական նահանգների գաւառները, արդարեւ հեղինակը յիշել է Իջարակի մէջ՝ նախագաս դիրքով եւ այն խմբագրութեամբ, որ նրանք առանց որ եւ է առարկութեան Աղուանքի գաւառներն են իւր օրով: Նոյնպէս վարուած է նաեւ Գուգարք նահանգի գաւառների վերաբերմամբ՝ իբրեւ Մեծ Հայքի նահանգ՝ պրակ Իլի մէջ. նա ունի գաւառս ինն, զոր Աիրք ունին.» եւ արդարեւ Իջարակի մէջ յիշուած են շին Գուգարքի գաւառները, իբրեւ հեղինակի ժամանակ Արաստանի գաւառներ:

Աղբանիայի գաւառները հեղինակն երկու մասի է բաժանել — որոնք Վուրի աջ ափին եւ որոնք Վուրի ձախ ափին են ընկնում. աջ ափի

գաւառների մասին աւելացնում է. « եւ այլ գաւառս, զորս ի Հայոց հանեալ է Շիկաշէն, Գարգման, Կողթ, Զաւէ եւ այլ քսան գաւառ մինչեւ ցխառնումն Երասխայ ի Կուր գետ (պրակ ԻԶ:) Բանալով պր. Իէ՛ տեսնում ենք, որ զորս ի Հայոց հանեալ է, յիշուած քսան գաւառները հեղինակը կրկին յիշել է շին Մեծ Հայքի Ուտի եւ Արցախ նահանգների մէջ, աւելացնելով « Ուտի ունի գաւառս, զոր Աղուանք ունին՝ եւ թն: Արցախ գաւառք են ի սմա երկոսասան, զոր Աղուանք ունին: » Կը նշանակէ պր. ԻԶ՝ « զորս ի Հայոց հանեալ է » խօսքերը շեշտակի նայում է պր. Իէ՛ Արցախ եւ Ուտի նահանգների գաւառների նկարագրին թէ « զոր Աղուանք ունին, » իսկ գաւառների թիւն աննշան տարբերութիւն ունի. պր. Իէ՛ « ի Հայոց հանեալ » յիշուած է քսան գաւառ, իսկ պր. Իէ՛ « զոր Աղուանք ունին » կոչումով են 7 + 12 գաւառ:

Այսպէս ուրեմն Աղբանիայի եւ Մեծ Հայքի նկարագիրները՝ Ուտի եւ Արցախ գաւառներով, բառացի կերպով առնչութեան մէջ են իրար հետ. մէկը միւսին լրացնում եւ միտք են ապիս: — Պրակ. Իէ՛ հաղորդում է, որ հեղինակի ժամանակ շին Հայաստանի 20 գաւառն Աղուանքի մասն էին կաղմում, իսկ պրակ ԻԶ՝ այդ 20 գաւառը յիշում է իբրեւ Աղուանքի սեպհականութիւն՝ « ի Հայոց հանեալ » գաւառներ:

Արդ աշխարհագրութեան մասին մեզ հարկաւոր շափով այսքան երկարելուց յետոյ, տես-

նում ենք, որ նրա պրակներն մշ կապակցեալ
իմաստով քանիցս կրկնուած է եւ հեղինակի
կողմից ուղղակի մատնացոյց է եղած Ազուանից
եւ Արաց երկիրների հարաւային սահմանագծի
ընդարձակուիլը, ի հաշիւ Հայաստանի հիւսի-
սային սահմանագծի:

Այժմ դառնալով Ե. դպր. ժ.Գ. գլխին
տեսնում ենք, որ աշխարհագրութեան կապակ-
ցեալ եւ շարահիւսեալ պրակների միջից մի
հատուած բառացի կերպով ընդօրինակուած է
եւ այդու ստեղծուած է Ե. դպր. ժ.Գ. գլուխը.
ասա հանդիպակաց վիճակով այդ հատուած-
ների համեմատութիւնը:

Մատնագրութիւնը Խո-
րենացոյ 1865, 606:

Փաւստոս, Ե. դպր. ժ.Գ.:

«Աղբանիա, այս ինքն է
Ազուանք, յիւից կալով
Արաց առ երի Սարմատիոյ
առկաւ կասաւ մինչեւ ցկաս-
րից ծովն եւ ցՀայոց սահ-
մանն առ կուր գետով:
Սենի դաշտս արգաւանդս,
քաղաքս եւ բերդս եւ գե-
ղարդաքս, գետս բազումս,
եղեղունս հզօրս: Եւ գաւ-
առք են այսորիկ. Եխնի,
Բեխ, Քամրէճան, Շաքէ,
Սստան, Իմարծպան, դաշտ
ի Բարսապան. եւ այլ
բնակչւոց շատ ի Հայոց հե-
նեւ է Շիւրի, Գորդ-
ճն, Կարի, Զարի. ինչ
բնակչւոց շատ ի Կուր
գետս:»

Առներ պատերազմ ընդ
երկիրն Ազուանից. հար-
կաներ զնոսա ի հարուածս
անհնարինս: Եւ թափեր ի
նոցանէ բազում գաւառս
չէ հարեւ էր նոյն է ն-
ոյնն. Վարի, Շաքի, Շի-
ւրի, Կարի, Զարի, Կուրի,
Եւ զԿուր գետ՝ որպէս եւ յա-
ռաջն լեալ էր, ընդ երկիրն
Ազուանից եւ ընդ երկիրն
Իրեանց սահման արարեալ
կացուցանէին. եւ ի գլխաւո-
րացն զբազումս սպանա-
նէին. եւ զմնացորդսն ի
հարկի կացուցանէին. եւ
պատանդս ի նոցանէ առ-
նուին:

Ե. դպր. ԺԳԻ «զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն», նշանակում է գաւառներ, որոնք Հայերից խլել էին Աղուանները. այդ տեղեկութիւնը ոչ միայն Փաւստոսի պատմութեան այլ գլուխներէից, այլ նոյն իսկ Գ. դպր. Ծից բացակայում, որի վրայից ստեղծուած են Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխները. այդպէս բացակայում են նաեւ Ե. դպր. ԺԳԻ Ուտի, Շիկաշէն, Աողթ անունները: Գալով պատմական իմաստին, Ե. դպր. Եի մէջ պատմուած է Աղուանից ջարդուիլը Մուշեղից եւ այդ յաղթութեամբ՝ ինքն ըստ ինքեան Հայոց ձեռքը պիտի անցած լինէին խլուած գաւառները, եթէ այդպիսիք կային: Ուրեմն էլ ինչով է պայմանաւորում Ե. դպր. ԺԳ գլուխը. նա անկապ է ներկայանում ամբողջ Փաւստոսի պատմութիւնից: Միակ կապը, որ կայ Ե. դպր. ԺԳԻ եւ Փաւստոսի պատմութեան մէջ Գարդման անուան յիշատակութիւնն է, որ յիշուած է Գ. դպր. Ծ եւ Ե. դպր. ԺԳԻ մէջ: Այդ անունն ահա աննելով Գ. դպր. Ծից, խմբագրողը մի շարք իմաստներ է ընդօրինակել Աշխարհազրութիւնից: Աղուանք, Ուտի, Շակաշէն եւ Աողթ անունները, որոնք՝ իրրեւ ապրատամբող գաւառներ, չեն յիշուած Գ. դպր. Ծի մէջ, ընդօրինակուած են աշխարհազրութիւնից բառացի կերպով, բաց ի այն՝ որ բառացի ոճով ընդօրինակութիւնն անպակաս է այնտեղ: Հակառակ ենթադրութիւնն անել չենք կարող, այսինքն որ Աշխարհազրութեան հեղինակն է իրր ընդօրինակել Փաւստոսի Ե. դպր.

ԺԳ.ից. եւ ահա թէ ինչու. նախ՝ Ե. դպր. ԺԳ.ի մէջ այդպէս է բառացի ընդօրինակութիւնը — “զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն զՈւտի, զՇա- կաշէն, զձօրն Կարգմանայ, զԿողթ եւ այլ որ շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք:” Այդ հատուածը հաւասար է աշխարհագրութեան տողերին “զորս ի Հայոց հանեալ է Շիկաշէն, Կարգման, Կողթ, Զաւէ եւ այլ քսան գաւառ մինչեւ ցխառնումն Երասխայ ի Կուր գետ:” Են- թագրելով որ աշխարհագրութեան հեղինակն ընդօրինակելով Ե. դպր. ԺԳ.ից, փոխ առաւ նախ “զորս հանեալ է ի Հայոց”, ապա բաց թողեց Ուտի անունը, ապա ընդօրինակեց Շիկաշէն, Կարգման, Կողթ անունները, ապա մի այլ աղ- բիւրից առնելով՝ կցեց Զաւէ անունը, որ Ե. դպր. ԺԳ.ը չունի. ապա չհաւանեց Ե. դպր. ԺԳ.ի ընդհանուր իմաստը — “եւ այլ որ շուրջն էին զնովաւ սահմանք գաւառք” եւ մի այլ աղբիւ- րից դրա փոխարէն ընդօրինակեց որոշ իմաստով այս տողերը “եւ այլ քսան գաւառ մինչեւ ցխառնումն Երասխայ ի Կուր գետ:” — Այս բոլորն իրրեւ շարագրութիւն անհնար է, թէ- պէտ մտածել անհնար չէ այդ բոլորը, ի շարս մտացածին շատ այլակերպութեանց: Երկրորդ՝ ըստ իմաստի անհնարութիւն է առաջանում՝ եթէ կամենանք Ե. դպր. ԺԳ.ն աղբիւր նկատել աշխարհագրութեան համար: “Զորս ի Հայոց հանեալ է” խօսքերով աշխարհագրութեան հեղինակը յիշում է գաւառները՝ իրրեւ հաս- տատապէս Աղուանքի մասերը, եւ նոյնը կրկնում

է շարունակութեան մէջ Արցախ եւ Ռուսի նահանգների նկարագրութեան մէջ, ինչպէս տեսանք վերելի տողերի մէջ: Աշխարհագրութեան հեղինակն այդ կապակցեալ եւ շարահիւսեալ տեղեկութիւնը հաղորդում է, ամենաշատն տեսնք, եւ՞ դարի վախճանին: Արդ՝ Ե. դպր. ԺԳ.ը, իբրեւ մի դարով նախորդ պատմութիւնը հաղորդող յիշատակարանը. հաղորդում է, որ այն՝ ինչ որ խլուած էր Հայերից, Մուշեղ յետ դարձրեց, եւ այդ հաղորդում է նա բառացի կրկնութեամբ: — Մուշեղի այդ յաղթութիւնն անհնար է իրական ընդունել եւ այն պատճառով, որ Մուշեղից յետոյ պատմութիւնը լուծւում է այն մասին թէ Աղուանները Հայերից խլել են աշխարհագրութեան յիշած մտքով քսան գաւառ:

Ե. դպր. ԺԳ.ի մէջ « զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն » խօսքերը նշանակում են գաւառներ, որոնք խլել էին Աղուանները Հայերից: Այդ խօսքերը հաւասար են ըստ իմաստի աշխարհագրութեան « զորսի Հայոց հանեալ է » տողին: Բայց Ե. դպր. ԺԳ.ի « զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն » իւր ներկայութեամբ, բաց ի այն որ աշխարհագրութիւնից փոխ առնուած լինելու վիճակի մէջ է՝ ըստ նախորդի, այլ եւ՝ մի այլ հանգամանք է շեշտում: Գ. դպր. Ծ.ի մէջ նախարարների եւ գաւառների ցուցակն առաջ է բերուած իբրեւ Արշակից ձանձրացած, ինքնուրոյնութեան ձգտող իշխանների, ապստամբների: Այդ հիմամբ Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխների մէջ խմբագրող եւ

յօրինող հեղինակն եւս ամէն անգամ յիշում է
 «հարկանէր Մուշեղ (այս անուն գաւառը,) զի
 եւ նոքա ապստամբեցին յարքայէն Հայոց»։ Այդ
 բողոքին հակառակ է Ե. դպր. ԺԳ.ի մէջ այս տողը
 — «Առնէր պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից,
 հարկանէր զնոսա ի հարուածս անհնարինս եւ
 թափէր ի նոցանէ բազում գաւառս, զոր հա-
 տեալ էր նոցա ի նոցանէն. զՈւտի, զՇահաշէն»
 եւն, — ուր լոկ Գարդմանայ տիրոջ, իբրեւ մի
 ապստամբի՝ հնազանդութիւնը չէ, որ յիշուած
 է, այլ Աղուանից աշխարհի ոտնձգութիւնն է
 հաղորդուած. այդ տողերի մէջ Աղուանքը յիշ-
 ւում է իբր թէ պատերազմ է մղել Հայոց դէմ
 եւ արդիւնքն եղել է Աուրի աջ ափի գաւառ-
 ների գրաւումը. եւ Մուշեղն էլ այդ պատճա-
 ռով պատերազմեց Աղուանից աշխարհի հետ,
 յետ խլեց գրաւուած յափշտակուած գաւառ-
 ներն եւ հին սահմանը վերականգնելով Աղուա-
 նից զօրութիւնը ճնշեց։ Այս բողոքը, որ միան-
 գամայն եւ գլխովին դուրս է Գ. դպր. Ծ գլխից,
 մեկնում պարզաբանում է գրագէտ եւ պատ-
 մագէտ հեղինակը, հակառակ Գ. դպր. Ծ.ի մէջ
 առասպելական ոգւով եւ ոճով յիշուած լոկ
 Գարդման գաւառի ապստամբութեան յիշա-
 տակութեան։ — Տարբեր հեղինակ, տարբեր
 մատենագրական նշխար — ահա Ե. դպր. ԺԳ.ի
 եւ Գ. դպր. Ծ.ի համեմատութեան արդիւնքը,
 որ սակայն հասկանալի է դառնում, երբ աշ-
 խարհագրութեան պրակից կատարած փոխա-
 ութիւնն աչքի առաջ ունինք այժմ։

Ե. դպր. ԺԵ գլուխն եւս, ուր յիշուած է Ղըաց արքայի պարտութիւնը Գուգարաց բղեշխի հետ միասին, մեկնում է նաեւ աշխարհագրութեան ցուցումով թէ Գուգարքի գաւառները Ղըաստանի մասերն են. այդ հիմքն ունենալով, Փաւստոսի պատմութեան խմբագրողը փոխանակ Գ. դպր. ԾԻ Գուգարքի հնազանդութիւնը միայն յիշելու, Ե. դպր. ԺԵի մէջ՝ նաեւ Ղըաց արքային ապստամբի վիճակի մէջ ենթադրելով, նկարագրել է նրա պարտութիւնն եւս Մուշեղից: Յամենայն դէպս, Ե. դպր. ԺԳ եւ ԺԵ գլուխների մէջ այն՝ ինչ որ վերաբերում է Հայաստանի, Ղըաստանի եւ Աղուանից երկրի սահմաններին, շեշտուած է եւ անհնար է հաստատ ասել — Արղեօք Մուշեղի քաջութեան չափը մեծացնելը, թէ՛ Հայաստանի անցեալ սահմանագիծն անխախտ ներկայացնելն է եղած խմբագրողի նպատակը՝ աշխարհագրութեան իմաստին հակառակ, — այդ զանազանել դժուար է, թէպէտ երկու նպատակը միանգամից եւ միասին նկատելն եւս անարդարացի չէ:

7.

Ե. դպր. Ը—ԺԹ առանց բացառութեան վերջանում են « զմնացորդսն նուաճէր եւ ի հարկի կացուցանէր » խօսքերով: Աից այդ երեւութին, իւրաքանչիւր գլխի մէջ՝ բացառութեամբ Ե. դպր. ԺԸի, յիշուած է, որ Մուշեղ ապստամբած գաւառներից « առնոյր պատանդս »: Ուրեմն հարկատուութիւնն եւ պատանդն անխռով հպա-

տակութեան համար երկու էական պայմաններ էին: Տեղը չէ այստեղ մանրամասն հետեւել Հայաստանի տիրապետական շրջաններու պատմութեան եւ որոշել թէ որ շրջանին են համաձայնում հարկատուութեան եւ պատանդի այդպիսի խստութիւնը: Ոստիկան խօսքի ներկայութիւնը Ե. դպր. թ.Գ. եւ թ.Զ.ի մէջ այդ խնդիրը բաւական պարզում է: Խնդիրն այն է, որ կասպից երկիրն եւ Աղձնեաց բռնախուժութիւնը հարկատուութեան եւ պատանդի միջոցներով էլ յուսալի հպատակութիւն ցոյց տալու ճնշումն զգալ չէին կարող, ուստի Մուշեղ այդ երկիրներին խիստ վերաբերուեց եւ բաց ի սովորական հպատակութեան պայմաններից՝ հարկից եւ պատանդից, ոստիկան-վերակացուներ թողեց այնտեղ (Ե. դպր. թ.Գ. եւ թ.Զ.): «Եւ անդ ոստիկանս վերակացուս թողցր», «եւ վերակացուս եւ ոստիկանս յերկրին Աղձնեաց թողուին»:

Յընդհանուրս լուսանցքի յաւելումների մասին կատարուած դիտողութիւններն ի մի ամփոփելուց յետոյ, տեսնում ենք, որ դժուարիմաստ խօսքերն են միշտ, որոնք լուսանցքում բացատրութիւն կամ նոյնանիշ մի այլ խօսք աւելացնելու տեղիք են տուած նախնեաց, եւ այլ կերպ հասկանալ եւ մեկնել միտք էլ չունի: Այդ հիմքով ոստիկան խօսքը, իբրեւ ոչ-հայերէն, լուսանցքի մեկնութիւն չի կարելի ընդունել: Այդ մանաւանդ չի կարելի, նկատելով՝ որ ոստիկան խօսքին կցուած է երկու դէպքում եւս վերակացու խօսքը, որը լուսանցքի յաւելումն

ընդունել թերեւս հնար լինի՝ ոստիկան խօսքը պարզելու նպատակով: Այսպէս՝ ոստիկան խօսքն անկասկած ենթագրում է հեղինակինն եւ ոչ թէ լուսանցքի յաւելումն է այն: Եւ արդարեւ, այդ հաստատում է մանաւանդ այդ խօսքի երրորդ գործածութեամբ Գ. դպր. ԾԶի մէջ. «Եւ ելին -- -- -- արքունի հարցանել եթէ իցէ՝ յանձն առցէ պաշտել զօրէնս մոգութեանն՝ ոչ մեոցէ, իսկ նա ոչ առնոյր յանձն, այլ՝ կամեցեալ մեռանել խնդութեամբ վասն Աստուծոյ, երթեալ ի տեղի մահուանն, եւ աղաչեաց շէշ-շէշոյ մահուանն, զի թողացուցեն նմա սակաւ մի կալ յաղօթս»: Այստեղ երկու խօսքն էլ ներկայ են, բայց հեռաւոր դիրքով են եւ անկասկած ոստիկան խօսքը հեղինակինն է հանդիսանում: Իսկ եթէ «վերակացու մահուան» եւ «վերակացու սպանողութեան» (ԾԵ) կամենանք այլ պաշտօնեայք հասկանալ քան նախագրեալ դիրքով գործածուած «ոստիկանք արքունի», ուրեմն կապ չուզենանք տեսնել ոստիկան եւ վերակացու խօսքերի մէջ, — այդ դէպքում եւս անխախտ կը մնայ մեր նկատողութիւնը, որ ոստիկան խօսքը բուն հեղինակի, այն է Ե. դպր. Ը — թի գլուխներուն խմբագրողի, գործածածն է եւ լուսանցքի մեկնութիւնն է:

Գալով Ե. դպր. ԺԴ եւ ԺԶ գլուխներին, ուր գործ են անուած «ոստիկանք վերակացուք», նրանց նշանակութիւնը կրկնակի է. բաց ի այն որ Ե. դպր. Ը — թի յօրինուած գլուխների մէջ

են մտնում, այլ եւ այդ երկու գլուխները յօրինման ժամանակաշրջանի ամենավաղ սահմանը օտարկան խօսքի ներկայութեամբ են սահմանում:

8.

Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխներն ըստ բովանդակութեան թերի են՝ համեմատութեամբ Գ. դպր. Ծի նրանով, որ չունին՝ Նիհորական, Մակերտան եւ Գասսընտրէին իշխանների մասին որ եւ է յիշատակութիւն, մինչ Գ. դպր. Ծի մէջ նրանք յիշուած են ըստ այսմ. «Նախ այսմ գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին, նախ բղեաշին Աղձնեաց եւ Նոշիրական բղեաշին եւ Մահկերտանն եւ Նիհորականն եւ Գասսընտրէին եւ ամենայն Նախարարութիւն Աղձնեաց»: Այս հատուածի մէջ հինգ բղեաշիներ են յիշուած. իսկ պարունակութեան մէջ այլ եւս յիշուած է Գուգարաց բղեաշի: Այս բոլոր անուններից Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխները՝ միայն Աղձնեաց, Նոշիրական եւ Գուգարաց բղեաշիների մասին են հաղորդում, իսկ Մահկերտան, Նիհորական եւ Գասսընտրէին չեն հաղորդում ի հպատակութիւն հնազանդուած:

Բղեաշիների թուի եւ նրանց կալուածքի մասին բանասէրներն անհամաձայն կարծիքներ են յայտնել. Հ. Ղ. Ա. Ալիշան չորս սահմանակալութիւնը միացնում է չորս բղեաշուութեան հետ, որով բղեաշուութիւնը փոփոխուող տիտղոս է դառնում, որովհետեւ սահմանակալներն անփոփոխ չէին մնում: Խորենացու աշխարհագրու-

թեան մէջ. Ասորեստան եւ Արուեստան նոյն են, իսկ Ագաթանգեղոս երկրորդ սահմանակալին յիշում է Ասորեստանեայց, իսկ երրորդին Արուեստական երկրում: Ըստ Հ. Ալիշանի՝ «Նոր Շիրական սահմանակալ թուի իշխանն Անգեղ տան. (Այրարատ 422,) իսկ Փաւստոս Ե. դպր. Թ եւ ժԸ որիշ որիշ են յիշատակում Նոշիրական երկիրն եւ Անգեղ տունն ապստամբող երկիրների կարգում: Հ. Ղ. Վ. Ինճիճեան Հնախօսութիւն Բ. 74 բզեշխութիւն է կոչում Աղձնեաց, Նոշիրական, Մահկերտան եւ Նիհորական երկիրները, համաձայն Փաւստոսի Գ. դպր. Ծ ի, այնուամենայնիւ բաց է թողել նա Գ. դպր. Ծ ից Գասսընտրէին անունը, իսկ հինգերորդ բզեշխութիւն է ձանաչել Գուգարքը: Այս բոլորի համաձայն պէտք էր բզեշխներ անուանել Աղձնեաց Նոշիրական, Մահկերտան, Գասսընտրէին, Գուգարաց եւ Մամիկոնեան (Ասողիկ Բ. 2) իշխաններին, դեռ չհաշուած այն նախարարութիւնները, որոնք կուսակալութեամբ պէտք է բզեշխ կոչուին. այդպիսի են Նոշիրական, Կորդուաց, Ատրպատականի, Արցախի, Աղուանից, Կասպից, Վրաց, Ծոփաց, Անգեղտան եւ Անձտայ տէրերը (Ագաթ. եւ իւր բաղմադ. գաղտնիք, էջ 169 եւ 241, Հ. Բ. Վ. Սարգսեան,) որոնք իբրեւ քառաթիւ կողմնակալ կուսակալներ՝ զանազան ժամանակներում յիշուած են տարբեր յիշատակարանների մէջ:

Սուղ են տեղեկութիւնները, որոնցով կարելի լինէր բզեշխութեանց մասին, առանց վե-

րոյիշեալ շփոթութիւնների, որ եւ է եղբակացու-
 թեան յանգել: Բաց ի սուղ տեղեկութիւններից,
 Ագաթանգեղոսի ճիշտ պրակի մէջ չորս գահե-
 րէց իշխանները բռնելու են կոչուած, որի շնորհիւ
 եւ, ըստ իս, պէտք է առաջացած նկատել շփո-
 թութիւնների մի նշանաւոր մասը. բայց այդ ճիշտ
 պրակն ինքը խիստ տարակուսելի է ըստ պատմա-
 կանի եւ մատենագրականի. նա ուղղակի կրկնու-
 թիւն է ճիշտ պրակի վրայից՝ մի նպատակաւոր
 պատմութիւն ստեղծելու միտումով, ըստ Հ. Բ.
 Սարգսեանի (նոյն 240—1,) եւ այդ պատճա-
 ռով մեկուսի պիտի մնայ այն մեր նկատողութեան
 համար: Իսկ մնացած պատմական ցուցումներն
 ի մի խմբելով դժուար չէ տեսնել, որ բռնելու էին
 միայն Աղձնեաց եւ Գուգարաց իշխաններն եւ
 այլ — ոչ որ: Բռնելները մտել են գահերէցների
 շարքը — «մեծ իշխանն Աղձնեաց, որ անուա-
 նեալ կոչէր բռնաշին. որ էր մի ի չորից, գահե-
 րէց բարձրէց տաճարին արքունի:» (Փաւստոս,
 Գ. գլխ. Թ:) Բռնելները մտել են նաեւ կողմնա-
 կալների շարքը (Խորեն. պատմ. Բ. պրակ, է, Ը, 25,
 Գ. պր. 2) եւն, Բայց միշտ եւ բոլոր դէպքերում
 թէ առանձին եւ թէ խմբի մէջ բռնելու տիտղոսը
 միմիայն Գուգարաց եւ Աղձնեաց իշխաններն ու-
 նին որիշ որիշ յիշատակութեամբ՝ կից Բագրա-
 տունի, Ամատունի, Ռշտունի, Սիսական, Կադ-
 մեան, Կորդուաց, Անգեղտան իշխանների, որոնք
 յիշում են պատմիչներից իրրեւ կողմնակալներ
 «իշխան, նահապետ, Տէր» տիտղոսներով
 (Փաւստոս Գ. գլխ. Ծ, Ե. գլխ. Ը—ԺԹ, Գ.

դպր. Թ եւն եւն.) բայց բնաւ բղբշխ չեն կո-
 շուած նորա: Աւանձին ուշադրութեան արժանի են
 Փաւստոս Գ. դպր. Թ եւ Խորեն. Գ. պր. Զ: Այդ-
 տեղ Փաւստոս յիշում է Աղձնեաց բղբշխին եւ
 այլ եւս աւելացնում է, որ նա էր միաժամանակ
 նաեւ չորս գահերէցներից մէկը. կը նշանակէ՝
 ըստ այդ խմբագրութեան, բղբշխը նոյնութիւն
 չէր ներկայացնում գահերէցի համեմատու-
 թեամբ եւ արդարեւ Խորեն. Գ. պր. Զ ի մէջ չորս
 առաջնակարգ նախարարների կարգում բացա-
 կայում է Աղձնեաց բղբշխը. ուրեմն կողմնակա-
 լութիւնը մի առաւելութիւն էր, որ՝ բղբշխին
 թողած, սոսկ իշխանական տոհմերի կարող էր
 անցնիլ, արդարեւ նոյն տեղն Ամատունին, Ռշտու-
 նին եւ Քազրատունին յիշուած են կողմնակալ-
 ներ, իսկ չորրորդ թիւը լրացնում է Գուգարքը:
 Այդտեղ եւս միայն Գուգարքի իշխանն է կո-
 շուած բղբշխ, իսկ միւսները իրենց սեպհական
 տոհմական տիտղոսով — Քազրատունին՝ Աս-
 պետ, միւսները՝ Նահապետ: Այսի պէս պարզ է,
 որ Նահապետը կարող էր կողմնակալ դառնալ
 առանց բղբշխ կոչուելու եւ դառնալու, նոյնպէս
 եւ ասպետը. այլ եւ՝ որ բղբշխը կարող էր
 կողմնակալ չլինել, ինչպէս Խորեն. Գ. պր. Զ ի մէջ
 Աղձնեաց բղբշխն է բացակայում: Ուրեմն այլ էր
 բղբշխութիւնն եւ այլ էր կողմնակալութիւնը.
 առաջինն անկապուտ, տոհմական տիտղոս էր մի-
 միայն Գուգարքի եւ Աղձնիքի Նահանգապետ-
 ների համար. իսկ երկրորդի առաւելութեան
 կարող էին հասնել կամ մերժուել նրանից թէ

Բզեզիւր, թէ ասպետը, եւ թէ նահապետը: Մի
 աւելորդ օրինակ յիշենք. Սիւնեաց տէրն երբեք
 բզեզիս չէ յիշուած պատմութեան մէջ, թէպէտ
 կողմնակալ՝ շատ անգամ. բայց Աղձնեաց Բա-
 կուր բզեզիսն սպանելուց յետոյ, երբ երկրի կա-
 ռաւարութիւնը յանձնուեց վարել Աղղինակ
 Սիւնուն՝ ինամական կապի շնորհիւ, այդ պատ-
 ճառով, բացառապէս այդ դէպքում Աղղինակ
 Սիւնին բզեզիս է կոչուած Փաւստոս Գ. դպր. թ-
 գլխում: Սակայն այդ տիտղոսը նա չունէր առաջ
 եւ ստացաւ այն ոչ իբրեւ Սիւնեաց պետ, այլ
 իբրեւ Աղձնիքի ժամանակաւոր կառավարիչ.
 Իսկ Սիւնիքը բնաւ բզեզիսութիւն չդարձաւ.
 Աղձնիքն էր որ բզեզիսութիւն էր եւ շարու-
 նակուեց նոյնը մնալ Բակուրի օրդու ժառան-
 գութեամբ:

Այսպէս պատմական սուղ տեղեկութիւնը
 դիտելուց յետոյ, յանգում ենք այն եզրակա-
 ցութեան, որ Հայոց Նախարութիւններից մի-
 միայն Աղձնեաց եւ Գուգարաց իշխանները
 բզեզիսներ էին. որ գահակալների եւ կողմնա-
 կալների թւում երկու բզեզիսի յիշուիլը բնաւ
 չիմք չէ աւելի բզեզիսներ ճանաչել Հայաստանի
 կառավարչական կեանքում, քան Աղձնեաց եւ
 Գուգարաց իշխանները:

Արդ՝ ինչպէս հաշտեցնել մեր այս եզրա-
 կացութիւնը Փաւստոսի Գ. դպր. Ծի հետ, ուր
 յիշուած են իբրեւ բզեզիսներ՝ նաեւ Նոչիրա-
 կան, Մահկերտան, Նիհորական եւ Գասարն-

տրեին, — որոնք բացայայտ կոչումով մտել են նաեւ Ինճիճեանի եւ Էմինի գրքի տակ մասամբ¹ :

9.

«Նախ այսմ գնալոյ սկիզբն անէին մեծամեծ աւագանին. նախ բղեաշխն Աշնէ-նց եւ Նորիրահան բղեաշխն եւ Մահկերտանն եւ Նիհորականն եւ Գասարնտրեին. եւ ամենայն նախարարութիւն Աշնէ-նց եւ զօրն եւ տունն տոհմին Աշնէ-նց կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց Արշակայ եւ Հոգան կացին առաջի արքային Պարսկաց Շապուհայ եւ պարխապ ածէին ի Հայոց կուսէ՝ որ Չորայն կոչեն, զրունս զնէին. եւ զատուցին զիւրեանց աշխարհն ի Հայոց: Եւ յետ սորա Գուգարաց բղեաշխն, եւ այլն (Գ. Գպր. Ծ. 1):

Այս ընդարձակ հատուածը սկսւում է Աղանեաց բղեաշխի յիշատակութեամբ եւ վերջ-

¹ Մ. Էմին իտրեն. պատմ. ասու. թարգմ. Նսանոսի 164 մէջ նկատել է, որ բղեաշխ էին Հայոց մէջ լուի Աղանեաց եւ Գուգարաց իշխանները: Բայց երեք տարի յետոյ, 1861 թ., վարդան Մեծի տիկ. պատմ. ասու. թարգմ. մէջ ծանոթ. 75 (երկուսն եւս տպ. Մոսկուա) թարգմանիչն իբր նկատողութիւնը հերքել է. «Тутло это послани правителя провинции: Гутаровъ, Аццине, Нор-Ширакена, Кордука, которме назывались также великими князьями.» Կրկնէք՝ 1) որ Կորգոքի իշխանն երբ եւ իցէ բղեաշխ չէ կոչուած. 2) Նորիրահանը Փառասոսի Ծ գլխի մէջ կից է Մահկերտան, Նիհորական եւ Գասարնտրեին անունների. 3) Գահկերցութիւնը բղեաշխներին յատուկ պատիւ նկատելով, չորսից շատ աւելի բղեաշխներ կ'ունենանք, որովհետեւ գահկերցութիւնն անհաստատ պատիւ էր մէկ տոհմից միւսին անցնող. 4) Աղաթանգեղոսի պատմութեան ՃԻԶ պրակն անստղծ է եւ կատկածելի՝ իբրեւ մատենագրական նշխար:

անում է Գուգարաց բղեղի անունով: Բայց ի այդ, այդ հատուածից եթէ բաց թողնեք Նորչիրական, Մահկերտան, Նիհորական եւ Գասսընտրէին անունները, մնացածն Աղձնեաց բղեղի, Նախարարութեան, զօրքի եւ տոհմի ապստամբութեան պատմութիւնն է. յիշեալ չորս անունն է որ միջանկեալ դիրքով խանդարում են այդ կապակցեալ միտքը. ինչո՞ւ են յիշուած այդ անուններն այդ անյարմար դիրքով:

Աերոյիշեալ հատուածն այլայլուած է. Գասսընտրէին անունը առաջ է եկել «գասսընտիր էին» խօսքերի միացումով, ինչպէս այդ հաղորդում է Ներսիսեան Գպրոցի ձեռագրի մէջ, որ այդտեղ ունի հետեւեալ ընթերցանութիւնը. «Բայց այսմ գնալոյ սկիզբն առնէին մեծամեծ աւագանին: Նախ բղեղին Աղձնեաց, եւ Նորչիրական բղեղին: Եւ Մահակերտանն եւ Նիհորականն եւ գասսընտիր էին սոքայ: Եւ ամենայն Նախարարութիւնն Աղձնեաց: Եւ զօրքն եւ տունն տոհմին Աղձնեաց կողմանն ապստամբեցին յարքայէն Հայոց. եւ չոգան կացին առաջի արքային Պարսից Շապհոյ: Եւ պարսպածին ի Հայոց կուսէ որ Չորան կոչէին եւ դրունս դնէին անդ. եւ զատուցին զլուրեանց աշխարհն ի Հայոց»: Համաձայն այս ընթերցանութեան, մերժում է Գասսընտրէին ձեւն անուն ենթադրել. հասկանալի եղանակով նա փոխարինել է «գասսընտիր էին» խօսքերին եւ այդ պատճառով է, որ Գասսընտրէին հանդիսանում է մի անուն՝ բղեղի, որ այդ միակ անգամն է՝ որ

Փաւստոսի Գ. դպր. Ծ ի մէջ յիշուած է մատենագրութեան մէջ:

Այս ընթերցանութեամբ, որ ընտիր կոչել չենք դանդաղում, Նորշիրական, Մահակերտան եւ Նիհորական՝ բղեշխներ են կոչուած: Բայց մի եւ նոյն ժամանակ նոքա երկրի ընտիր դասն են առաջագրուած: Իբրեւ բղեշխներ, այդ երեք անուններից միայն առաջինը պատահում է հին մատենագրութեան մէջ մի քանի անգամ, բայց անորոշ է նաեւ թէ ո՞ր երկիրներն էին բռնում նրանցից թէ՛ մէկն եւ թէ՛ միւսը. մի խօսքով բղեշխ տիտղոսով այդ անունների պատմական եւ աշխարհագրական ճշգրութիւնն սահմանել անհնար է: Մնում է դիտել նրանց ընտիր դասն լինելու վիճակը, եւ թելադրուած ենք այդ անունները նոյնինքն Աղձնեաց երկրի ընտիր դասը ճանաչելու ըստ այսմ. — Նախ եւ յառաջ նկատենք, որ Հայաստանում ընտիր դասն համարուելու չափ «Նորշիրական, Մահակերտան եւ Նիհորական», ուրոյն ուրոյն բղեշխներ չեն եղած. պատմութիւնը լուում է այդպիսեաց մասին, ինչպէս վերոյիշեալ նկատողութեան մէջ ստուգարանել ենք: Երկրորդ՝ Գ. դպր. Ծ ի առաջագրուած հատուածը սկսւում եւ վերջանում է Աղձնիքի ապստամբութեան նկարագրով, ուրեմն եւ նրա յիշած ընտիր դասն, ըստ շարագրութեան արուեստի կանոնների, Աղձնիքի մէջ պէտք է ենթադրել, եւ ոչ թէ այլեւայլ բղեշխներ, որոնք դուրս լինելով հանդերձ Աղձնիքից, յիշուէին վերջինիս ապստամբութեան նկարագրի

մէջ մի միջանկեալ դիրքով, եւ իմաստ խան-
 գարող վիճակով: Երրորդ՝ առաջադրեալ հա-
 տուածը՝ Աղձնիքի ապստամբութիւնը յիշելուց
 յետոյ, իբրեւ նոր ապստամբութիւն Գուգարաց
 բզեշխին յիշելու համար այս խմբագրականն
 ունի. «Եւ յետ ուր՝ Գուգարաց բզեաշին»,
 ուրեմն եւ կանխադիր հատուածը, ըստ իմաստի,
 ամբողջութիւն պէտք է նկատել՝ միակ Աղձնիքի
 վերաբերմամբ: Եւ չորրորդ՝ թէպէտ Նոշիրական,
 Մահկերտան եւ Նիհորական յիշուած են ոչ
 իբրեւ բզեշխութեան ստորադրեալ սոսկ նախա-
 րարներ, այլ իբրեւ մի մի բզեշխ նոյն ինքն
 Աղձնեաց բզեշխութեան մէջ, սակայն այդ հան-
 գամանքն էլ նշանակութիւն չունի այնքան, որ
 նրա առարկութեամբ ծանրանալ կարելի լինի.
 Բզեշխութեան մէջ տոհմական բզեշխին ստո-
 րադրուած նախարարները կամ իշխանները մի մի
 բզեշխներ կոչուելու հանգամանքը մի տեսակ
 գործածական ձեւ է, որը գործ է ածել թէ
 Փաւստոսի Գ. դպր. Ծ ի հեղինակն եւ թէ
 Յովհաննէս կաթողիկոս, որի տողերի մէջ կաս-
 կածից դուրս պարզութեամբ եւ բացառապա-
 թեամբ Աղձնեաց աշխարհում մի քանի բզեշխ-
 ների տիրապետութիւն է հաղորդուած. «Մեծ
 իշխանն Իսմայէլեան՝ Ահմատ, որ տիրեալ ունէր
 զՄիջագետս Ասորոց մինչեւ ցՊաղեստին, ձերբ-
 ակալ արարեալ զփեսայացեալն Արծրունեաց
 Ապլմուխրայ, որ ի ծածուկ ունէր զհաւատս քրիս-
 տոնէութեան եւ փոխանակ բզեշխացն պայա-
 ղատէր զաշխարհն Աղձնեաց՝ ի բանդի զնա եղեալ՝

յինքն գրաւէր զսեպհականութիւն տանն եւ զբնակիչս Սիմ լերինն (1853, Մոսկուա, 96):

Այսպէս, Ներսիսեան Դպրոցի ձեռագրի շնորհիւ վերականգնելով Դ. դպր. Ծի ճիշդ ընթերցանութիւնը, մնում է ենթադրել այդ ընթերցանութեան վրայ հիմնուած, որ խմբագրողի ձեռքին Փաւստոսի պատմութեան բնագիրն եւս անսխալ էր նոյն հատուածում: Իսկ ամէն կասկածից դուրս է, որ Դ. դպր. Ծի եւ Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխների մէջ տարածայնութիւն չկայ Նիհորական եւ Մահարտան անունների խնդրում, որովհետեւ Ե. դպր. ԺԶ գլխի մէջ միանգամ եւ ընդհանուր իմաստով յիշուած է Աղձնեաց բղեշխութիւնն եւ նրա հնազանդութեան պատմութիւնը:¹

10.

Այցնախորդնկատողութեան, որի մէջ ջանացինք ցոյց տալ Դ. դպր. Ծի եւ Ե. դպր. Ը—ԺԹ գլուխների առընչութիւնը խանգարող պայմանների անհարազատութիւնը, այստեղ՝ կամենում ենք նոյն մտքով մի փոքր երկարել. այս

¹ Ներս. Դպր. ձեռագիրը (Յուցակ Ներս. Հոգ. Ազգ. Դպր. 1893, Տփիս, №. 30) ունի այլեւայլ առաւելութիւններ եւ աննկատելի մնացած մի փոքրիկ յիշատակարան: Այս ձեռագրի մասին երկար հաշիւ պիտի տանք, երբ խօսք կունենանք Փաւստոսի պատմութեան բնագրի մասին: Ձեռագիրն անուշադիր է մնացած այն բոլոր նկատողութիւնների համար, որոնք վերջին տարիներս յայտնել են Դպրանոցի բանասէր ուսուցիչները Փաւստոսի պատմութեան վերաբերեալ:

յանձն ենք առնում ի վնաս մեր առաջադրեալ բուն խնդրի՝ մանաւանդ Գ. դպր. Ծ ի հարցք միանգամ ընդ միշտ սպառելու նպատակով :

Հայոց նախարարական ցուցակների մէջ՝ թէ բարձական եւ թէ պատահական առիթներով յիշուած վիճակով, շատ անգամ միեւնոյն նախարարութիւնը 2 կամ 3 անգամ է յիշուած միեւնոյն ցուցակի մէջ՝ զանազան բարձով : Այդ կրկնութիւնն առաջանում է նրանից, որ տարբեր բարձ ու զինուորական ոյժ ունենալու իրաւունք է յատկացրած եղել միեւնոյն նախարարութեան զանազան գաւառատէրերին : Այդ պայմանի շնորհիւ, Փաւստոսի Գ. դպր. Ծ ի արտայայտութեամբ, « ընտիր գասն », ճանաչուելու վիճակի մէջ են հանդիսանում այդ կրկնուող նախարարները ցուցակների մէջ : Հասկանալի է, որ այդ կարգի իշխանները, իբրեւ նահապետից յետոյ առաջինը, երկրորդն եւ նոյն իսկ երրորդը, յականէ յանուանէ յիշուէին՝ համաձայն պատմական այս կամ այն շրջանի մէջ վայելած արտօնութեան, երբեմն նախարարական անուանացուցակների մէջ, եւ երբեմն որ եւ է ապստամբական շարժման մէջ, ինչպէս այդ տեսնում ենք Փաւստոսի Գ. դպր. Ծ ի մէջ Աղձնեաց աշխարհի Նիհորական, Մահքրտան եւ Նոշիրական իշխանների յիշատակութեամբ :

Բայց քանի մի պատմական ցուցակներ ունինք, որոնք դրդիչ են հանդիսանում կարծելու, թէ Աղձնեաց աշխարհն երբեմն յիշուած է Նոշիրական անունով. մանաւանդ այդ կարծիքը

Հաստատող ցուցումների՝ տարբեր ժամանակի եւ
 յիշատակարանների մէջ հաղորդուած լինելն է,
 որով ուշադրութեան արժանի են նորա: 1) Ա-
 գաթ. պատմութեան ճիւղ պրակը նշանակում է
 Ս. Գրիգորի քարոզութեան ընդարձակութիւնն
 եւ այդտեղ հարաւային սահմանը յիշուած է
 այս կարգով. Մծբին, Ա. ք. ք. ք., Նորշիրական Կ. ք.
 ք. ք., Մարք, եւ այլն. սահմանումը սկսած է այդ
 հատուածի մէջ հարաւ-արեւմտեան ծայրից եւ
 շարունակուած է դէպ ի արեւելք: Արդ՝ Ասո-
 րիքի եւ Կորդիքի միջավայրում եւ նրանց սահ-
 մանակից մի երկիր կայ միայն, Աղձնեաց աշ-
 խարհը, որից հարաւ Ս. Գրիգորի քարոզութեան
 սահմանը չի ընդարձակուած: Բաց ի այդ, Ս.
 Գրիգորի քարոզութեան սահմանը Մծբինից
 գծելով դէպի Կորդիք, ճիւղ պրակի մէջ լռութիւն
 է պահուած Աղձնիքի մասին, որ այդ գծի վրայ
 է ընկնում եւ բուն սահման է այդ մտքով. այդ
 լռութիւնը սակայն ըստ ձեւի է, իսկ ըստ իմաստի
 նոր շիրական անունը լրացնում է սոյն ենթա-
 դրեալ պակասը: — 2) Սէրէոսի պատմութեան
 Ա. դպր. մէջ Արշակ Փոքր կոչեցեալ պարթեւ-
 աղնի (= Աշաղարշակ) տիրապետած երկրի սահ-
 մանները յիշուած են կարգով — հիւսիսից արեւ-
 մուտք — ... « շնչ-նչ » կողմանէ ի լեառն մեծ
 Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս քե-ե-եւն, եւ ան-
 ցանէ առ սահմանան առ ամուր աշխարհան
 Մ. ք. ք., եւ հասանէ ի լեառն Զ. ք. ք., եւ ան-
 ցանէ առ Ն. ք. ք. երկրան:

Նոր շիրակ անուան այս սովորական գործածութիւնը՝ նոյն եւ մի Աղձնիքի համար հասկանալով, այնուհետեւ, արդարեւ, հասկանալի է դառնում սոյն թիւրիմացութիւնը, որի մէջ ընկել է Փաւստոսի խմբագրողը: Գ. դպր. Ծ. ի մէջ յիշուած է Նոշիրական անունն այս խմբագրութեամբ. «նախ բղեաշին Աղձնեաց, եւ Նուշէր-ի-ն Բոշէ-նի-ն, եւ Մահկերտանն, եւ Նիհորականն» եւն. այս խմբագրութեամբ «ընտիր դասն» իշխանութիւններից Նոշիրականը, որ ինքեան կրկնութիւն է նախորդ Աղձնիքի, ուրոյն եւ հրապարակաձայն բղեշխ է յիշուած, իսկ Մահկերտան եւ Նիհորական իշխանութիւնները չունին այդ խմբագրութիւնը. այդ պատճառով Ե. դպր. Ը—ԺԹ խմբագրող հեղինակը Նոշիրականի հնազանդութիւնն առանձին մի գլխի մէջ է պատմել, իսկ Մահկերտան եւ Նիհորական անունները բաց է թողել: — Այդ այդպէս է, հարկաւ, եթէ ընդունինք որ Նորշիրակ անունը նոյնութիւն է Աղձնիք անուան, ըստ Ագաթանգեղոսի եւ Սեբէոսի ցուցումների. սակայն այդ ցուցումներն եթէ անբաւարար գտնենք նոյնութիւն նկատելու համար Աղձնիք եւ Նոր շիրակ անունները, այն դէպքում եւս Մահկերտան եւ Նիհորական իշխանութիւնների կարգում Նոր շիրակը, միայն մէկը մնալով «ընտիր դասն» ներկայացողների մէջ, Աղձնիք աշխարհի մի թերեւս ընդարձակ եւ հարաւային սահմանագծի մասնիկը հասկանալու վիճակով կրկին Ե. դպր. Ը—ԺԹ հեղինակի թիւրիմացութեան ենթար-

կուած կը հանդիսանայ Ե. դպր. Թ գլխի մէջ,
քանի որ Ե. դպր. ԺԶ գլուխը նայում է Աղձ-
նեաց ամբողջ աշխարհի հպատակութեան¹:

1 Մահկերտան անունը բաց ի Փառաստի Դ. դպր. Երկր ուրիշ տեղ չի գտաւ, եւ ձեռք ընդ թիւրքի մացու-
թիւն տեղի չեւա շտի հիւնք և շորհում Ազատանդեղտի
ձե սրտի մէջ Մահկերտան անունը: «Եւ այսպէս ընդ ա-
մենայն երկիրն Հայոց», հասուածի մէջ Ս. Գրիգորի քարո-
զած երկիրները հեղինակը սահմանադրում է երկու ուղղու-
թեամբ: 1) սկսելով հիւսիս-արեւմտեան ծայրից նշանակում
է հիւսիսային սահմաններն եւ հասնում է Բնէւե հիւսիս-
արեւելք — «Սասաղացոց քաղաք, Խաղաիք, Վազարձք»,
Բնէւե Մաքութները, որ է Ալանաց դուռը եւ Վասպից
երկիրները: 2) սկսելով հարաւ-արեւմտեան ծայրից շարու-
նակում է հարաւային սահմանները — «Աղացոց քաղաք,
Մծրին, Ասորիք, Երզրական, Կորդիք, Մարք, Ասորգա-
տական եւ Մաքութք»: Ս. րեւե երկու կիսաշրջանով է
սահմանուած — հիւսիսային եւ հարաւային, եւ երկու կի-
սաշրջաններն միացած են արեւելքում Մաքութների սահ-
մանադի վրայ: Բայց երկրորդ անգամ Մաքութ անունը
Վենետիկ հրատարակութեան մէջ ունի «ուսնն Մահկերտան»
մեւը, որ նմանաշնչութեամբ մտն է «Մահկերտան» մեւին:
Ստիպյն այդ սխալ է: 1709 հրատարակութիւնը ցոյց է տա-
լիս, որ կան եղիւ մեադրեր, որոնք ըստ իմաստի, յիշք ըն-
թերցածութիւնն են ունեցած: 1709 հրատարակութեան մէջ
գտնում ենք «ուսնն Մաքութաց» փոխանակ «ուսնն Մահ-
կերտան» մեւին: Երկնք, բաց ի այդ, որ ինքնին անսովոր
գործածութիւն է «ուսնն Մահկերտան», մեւը, ուր կրկնուած
է երկրից «ուսն», այդ հետեւողութեամբ մասնակցով՝ տես-
նում ենք, որ ընդհակառակն նախնեաց երկիրի մէջ ընա-
գործածական չէ եւ չէ գտաւում «ուսնն Անդեղտան» եւ
այլ նմանարկութեանց մեւեր:

Ի վերջոյ նկատենք, որ՝ Աղձնեաց աշխարհի մէջ ան-
փոփո ած լինելու շորհիւ թերեւս, Նիհորական, Մահկեր-
տան (Մահկերտան ըստ մեադրի) եւ նոյն իսկ Նորշի-
րական (ըստ որին, Նորշիրական) անուններն անձանոթ են.
ուսալին երկուք բաց ի Փառաստի Դ. դպր. Երկր մի այլ
անգամ մասնակցութեան մէջ չեն գտաւում, իսկ եր-

11.

Նախորդ նկատողութիւնների իմաստն ամփոփելով, տեսնում ենք, որ 1) Փաւստոսի պատմութեան մէջ կեղծիքաբար յօրինուած՝ Ե. եւ Զ. դպրութեանց կրկնութիւններն անալօգիական փայլերով նոյն են ըստ խմբագրականի, եւ 2) Ե. դպրութեան կեղծ կրկնութիւնը սկիզբն ստացել է նախորդ դպրութիւնից:

Այժմ՝ դառնալով երկրորդ կեղծ կրկնութեան այն է Զ. դպրութեան Բ-ԺԵի, տեսնում ենք որ Զ. դպրութեան մէջ չկայ մի անուանացուցակ, որի վրայից Զ. դպրութեան կրկնութեան կազմուած լինելն երեւար. ընդհակառակն Գ—Ե. դպրութեանց մէջ հեղինակը խոյս է տուել ամէն յարմար առիթներում եկեղեցականների անուանացուցակը յիշելուց, կաթողիկոսացնելու համար Աեսարիա ուղղուած խմբերի, Ներսէսի Բիւզանդիոն ուղեւորուելու եւ Ներսէսի գումարած ազգային ժողովների առիթներում: Միեւնոյն ժամանակ այդ երեւոյթին ուղիղ հակադրում է հետեւեալը. հեղինակն ուշք է դարձրել եւ յիշել է միշտ նախարարական անուանացուցակները՝ յարմար առիթներում: Զ. դպրութեան մէջ այդ հետեւողութեամբ սպասելի էր տեսնել նշանաւոր նախարարների անուանացուցակը,

բորդ անունը հանդիպում է նաեւ Ազատանդեղոսի եւ Սերբոսի պատմութեանց մէջ միայն, թէպէտ Բզեչխութիւն են կոչուած Փաւստոսի մէջ նորա: «Նիհորական» ոչ իբրեւ տեղի անուն, այլ իբրեւ անձի անուն գործածական էր նախնաց մէջ (Այբարատ 125ա.) բայց այդ հանգամանքը մեզ չյաջողուեց ծառայեցնել ներկայ խնդրի լուծման:

մանաւանդ Արշակունեաց իշխանութեան վատ-
թարանալու պատմական դիպուածով: Այդպէս
ուրեմն՝ տարբեր հարցասիրութիւն են ունեցել
ներկայ խնդրում Զ. դպրութեան եւ նախորդ
դպրութեանց մէջ նրանց հեղինակները: Այնու-
ամենայնիւ նախորդ դպրութեանց մէջ չորս
նուագով յիշուած են այս ու այն էջում անուն-
ներ, որոնք նշանանում են Զ. դպրութեան եկե-
ղեցականներից մի քանիսի անուան, ինչպէս են
Փաւստոս, Առստոս, Տիրիկ եւ Տրդատ: Այդ
հանգամանքից, սակայն, Զ. դպրութեան եւ
նախորդ դպրութեանց մէջ կապը չէ, որ նկա-
տելի է, այլ անհարազատութիւնն եւ օտարու-
թիւնը, ըստ հետեւեալի:

1. Զ. դպրութեան անուններն իրենց
հայացի ձեւով միանգամայն եւ միաբանութեամբ
տարբերում են նախորդ պատմութիւնից: Ի՞նչ,
ի՞նչ, — մասնիկները Գ—Ե. դպրութեանց մէջ
սուփորական են եւ ամէն քայլում հանդիպում են.
օտարաձեւ են այնտեղ ոչ միայն օտար անուն-
ները, այլ եւս հայացրած անուններն են օտա-
րաձեւ, որպիսիք են Գրիգորիս, Արթանէս, Ա-
րիստակէս, Թադէոս. այդ երեւոյթն ու վիճակը
մի յոյն նախագաղափար է յիշեցնում Փաւս-
տոսի պատմութեան համար¹: Զ. դպրութեան
մէջ հակառակ երեւոյթն ենք տեսնում. այստեղ
հայաձեւ են ոչ միայն հայ անունները, այլ եւ

¹ Հ. Բ. Ա. Սարգսեան այդ երեւոյթը հիմք առնելով.
հռչակել է որդի Փաւստոսի պատմութեան հայացումն ի
յունե (Ազատ. եւ իւր բազմադ. գաղտնիքը, էջ 298):

օտար անունները՝ Զաւէն, Ասպուրակ, Զորթ, Զորթուաս, Յոհան, Արաիթ, Առօստոմ եւ այլն: Զ. դպրութեան մէջ --, է- մասնիկ ունին միայն այն անունները, որոնք հայերէնում այլակերպ գործածութիւն եւս չունին, օրինակ՝ Ներսէս, Մովսէս, Աիրակոս, Փաւստոս եւ Ալբիանոս:

Բայց մասնաւորապէս ուշադրութիւն են գրաւում երեք անուն, որ ունին նախորդ դպրութեանց մէջ Ռաստոմ, Տիրանամ, Տրդած ձեւերը, իսկ Զ. դպրութեան մէջ — Առօստոմ, Տիրիկ եւ Տրդատ ձեւերը: Աւելի բացայայտ չէր կարող արդարեւ վկայել Զ. դպրութեան հեղինակը, որ մի օտար մատենագրական նշխար է Զ. դպրութիւնը, ուր նոյն եւ մի անձինք այլաձեւ անուններ ունին քան նախորդ պատմութեան մէջ: Բայց այս անգամ եւս Զ. դպրութեան մէջ հայացած վիճակ ունի անունս Առօստոմ, բայց ի այն որ տարբեր ձեւի մէջ է նա նախորդ դպրութեան համեմատութեամբ. հայ լեզուի մէջ քիչ անուն կայ որ -- եւ չ տառերով սկսուածք ունենայ. այդպիսի անունները գործածութեան մէջ են շնորհիւ օտար ազդեցութեան. ըստ Վահարտի նաեւ յունարէն լեզուն չունի այդ սկսուածքով անուններ, որից երեւում է թէ ասորի ծագում ունին այդպիսի անունները: Հայերէնում այդ անուններին նախադրւում է շ, --, - — Ըռըստամ, Ռռոուս, Արիստակէս. այդ մասնիկները գեղջուկի եւ գրականութեան մէջ տարբերւում են, բայց միշտ անբաժան են մնում -- եւ չ առաջին տառից:

Այս բոլորի հանդէպ տեսնում ենք, որ պատմութեան ասորահնչիւն ձեւը՝ Ռաստոմ — ըստ Ներս. Գար. ձեռագրի՝ Ռըստոմ, Զ. դպրութեան մէջ Առաստոմ է դարձած, -ինախադրութեամբ. հայացած է այն՝ նման Զ. դպրութեան բոլոր հայացած անուններին:

2. Իրրեւամտողջութիւն՝ Փաւստոսի պատմութիւնը չէ ներկայացնում ցուցումներ, որով հնարաւոր լինէր այդ ամբողջութեան ընթացքում միակ հեղինակին ներկայութիւնը ճանաչելու ընդունել. ընդհակառակն՝ անպակաս են ցուցումները որոնք տարբեր հեղինակներին ներկայութիւնն են մատնում. այդպիսի ցուցումներ տեսել ենք գործքիս նախընթաց էջերում. այստեղ եկեղեցականների անուանց քննութեան առիթով այդպիսի ցուցումներից մէկն աւելի ընդարձակ մտքով նոյնն է վկայում:

Նախորդ Գ—Ե. դպրութեանց մէջ հեղինակը նշանաւոր եկեղեցականներին յիշելու դէպքերում, առաջին անգամ բնորոշում է եկեղեցականի օվ և ինչ լինելն և ապա երբ երկրորդ անգամ առիթ ունի յիշել նոյն անձին, հեղինակը մերթ ընթերցողին յիշեցնում է թէ դա այն անձն է՝ որի մասին վերեւ պատմել է, մերթ և յաճախ լուութեամբ է անցնում նրա մասին, ենթադրելով որ ընթերցողին ծանօթ է նախորդ պատմութիւնից: — Գանիէլի մասին Գ. դպր. ԺԴԻ մէջ պատմելուց յետոյ, կրկին յիշելու առիթներում, զ. օր. Ե. դպր. ԻԵԻ մէջ, աւելացնում է՝ «Եւ էին սորա երկօքին լեալ

աշակերտք սրբոյն Գանիէլի Մեծի՝ զոր վերագոյն յիշեցաք. եւ հետեւեալ Իջեւ Ին: գլուխների մէջ Գանիէլին հեղինակը յիշել է՝ այլ եւս առանց այդպիսի ծանուցման: — Փաւստոս եպիսկոպոսը յիշուած է Գ. դպր. Գ.ի եւ Ե. դպր. ԻԳ.ի մէջ. երկրորդ անգամ Փաւստոսի յիշատակութիւնը տեղի ունի առանց կոչման, իբրեւ ծանօթ մի անձի որ յայտնի է ընթերցողին նախորդ դպրութիւնից իբրեւ ծերունի եւ իբրեւ Ներսէսին ձեռնագրող: Ահա այդ հատուածները հանդիպակաց:

Գ. դպր. Գ.

Ետ հրաման եւ կոչեցին զծերունի եպիսկոպոսն, որում անուն էր Փաւստոս եւ տայր զնա ձեռնագրել ի սարկաւազութիւն:

Ե. դպր. ԻԳ:

Եւ առեալ զմարմին սրբոյն Ներսիսի զառնն Աստուծոյ պաշտօնեայք եկեղեցւոյն, եւ Փաւստոս եպիսկոպոս եւ պաշտօնէիցն զիսաւոր՝ Տրդած, . . . տարան ի Թիլն աւան:

Այստեղ ուշադրութեան արժանի է եւ այն, որ մինչ Տրդած, իբրեւ նոր անձն, իւր լրիւ կոչումով է, Փաւստոս նրան կից յիշուած է ընթերցողին ծանօթ վիճակի մէջ:

Արդ՝ արտայայտութեան այդ եղանակը չէ շարունակուած Զ. դպրութեան մէջ, ուր յիշուած են նախորդ դպրութիւններից յայտնի անձիք — Փաւստոս, Տիրիկ, Առոստոմ, Գանիէլ եւ Տրդատ: Զ. դպր. Ե.ի մէջ ընթերցողին Փաւստոս եպիսկոպոսի հետ ծանօթացնելու համար, հեղինակն երկար յիշում է Թելակալ կոչուող եպիսկոպոսների նշանակութիւնը, նրանց

պաշտօնն ու զիրքը, այդու մի նոր անձնաւորու-
 թեան մասին պատմող է հանդիսանում հեղի-
 նակը: Գանիէլի յիշատակութեան մէջ, Զ. դպր.
 Է, մինչեւ իսկ Գանիէլի ժամանակն անյայտ է
 ենթադրուած ընթերցողին. «Սա անշակերտեալ
 մեծի Գանիէլին՝ որ էրն յամս Տիրանայ արքայի:»,
 Իբր թէ Տիրանի եւ Գանիէլի ժամանակակից լի-
 նեղն ընթերցողը չգիտէ: Ը. ելի բացարձակ է
 օտարութիւնը Զ. դպր. Ժ. Զ. ի մէջ. այդտեղ
 հեղինակը ստորագծում է Տրդատի անցեալը
 թէ ում ժամանակակից էր եւ ինչ պաշտօն ու-
 նէր երբեմն. պաշտօնը նոյն իսկ այլաձեւ խօս-
 քերի մէջ է հազցրած քան նախորդ դպրու-
 թեան մէջ է (պաշտօնէիցն գլխաւոր = սար-
 կաւագապետ): Ը. յս բոլոր դէպքերում, ինչպէս
 Փաւստոսի եւ Գանիէլի, նոյնպէս եւ այստեղ
 Տրդատի յիշատակութեանց մէջ չի պատահում
 ոչ մի անգամ այն սովորական եւ նախորդ պատ-
 մութեան հեղինակի գործածած ձեւը թէ՛ «զոր
 վերագոյն յիշեցաք», չի էլ լռութեամբ անցած
 այդ անձանց մասին, իբրեւ նախորդ դպրութեանց
 մէջ ծանօթների. այլ միշտ Զ. դպրութեան մէջ
 նրանք հանդիսանում են իբր թէ առաջին ան-
 գամ եւ ընթերցողին անծանօթ վիճակի մէջ:

3. Չնչին, ըստ երեւութին՝ աննշան տար-
 բերութիւններն եւս անպակաս են: Ներսէսի
 ընտրութեան միջոցին Փաւստոս յիշում է ծե-
 բունի (Գ. դպր. 9), իսկ Զ. դպրութեան մէջ՝
 30 տարի անց՝ ըստ աւանդութեան, ամենեւին
 չի յիշում թէ նա ծերունի էր. ընդհակառակն՝

այդ երեւութիւն հանդէպ Զ. դպրութեան մէջ
 Արտիթ յիշուած է ծերունի, Յոհան հինաւուրց:
 Փաւստոս եպիսկոպոսի աղգն եւ նշանակութիւնը
 նախորդ պատմութեան մէջ բացակայում է, իսկ
 Զ. դպրութեան մէջ այդ երկու հանդամանքը
 մանրամասն պատմուած է: Այս բոլորը տարբե-
 րութիւններ են, որոնք ուրոյն ուրոյն ոչինչ չեն
 ցոյց տալիս, եւ որոնք խմբով եւ միասին դի-
 պուածական չեն, այլ մատենագրական նշխար-
 ների տարբերութիւնն են սոսկ վկայում: Բայց
 այդպիսի օրինակների բազմութիւնից խուսա-
 փում ենք լոկ աւելորդ դատելով:

12.

Երեւելի եկեղեցականները Զ. դպրութեան
 մէջ են — Զաւէն, Շահակ, Ասպուրակ, Փաւս-
 տոս, Զորթ, Առոստոմ, Տիրիթ, Կիրակոս, Զոր-
 թուազ, Տիրիկ Մովսէս, Ահարոն, Յոհան, Գինդ
 եւ իւր աշակերտները — Վաչակ, Արտոյդ, Մա-
 րախ, Տրդատ եւ Մուշէ: Թէպէտ Հայոց հայրա-
 գրութիւնը բացակայելով՝ հնար չկայ յուսալ
 այս եկեղեցականների մասին աւանդուած լիա-
 կատար ծանօթութիւնը ձեռք բերել, այնու ա-
 մենայնիւ դժուար չէ տեսնել, որ երեւելի եպիս-
 կոպոսների յիշատակութիւնը նախնեաց երկերի
 մէջ ամէն տեսակ փոփոխութեան եւ այլ եւ այլ
 աղբիւրների ազդեցութեան է ենթարկուած: Գի-
 տենք նախ Զաւէնի, Շահակի եւ Ասպուրակի
 պատմութիւնը: Զ. դպր. Բ եւ Գ Զաւէն եւ
 Ասպուրակ յիշում են ի զաւակէ Աղբիւնոսի,

իսկ Շահակ ունի անորոշ մի մակդիր Զ. դպր. Գ. «կորձեայ» : Խորենացին Շահակին էլ յիշում է «յազգէ եւ ի ժառանգութենէ» Աղբիանոսի (Գ. ԼԹ) : Միւս կողմից Սփեբբ (Է. ԻԸ), Աւարդան պատմիչ, Սամուէլ Անեցի, Միքայէլ Ասորի, եւ Ներսէսեան Գպրանոցի ձեռագիրը (Nr. 30, ըստ սոյ. ցուցակի 177բ) — միաձայն վկայում են, որ Շահակ, Զաւէն եւ Ասպուրակ եղբորք էին՝ ի զաւակէ Աղբիանոսի : Արդ՝ թողնենք միւսներին, Աւարդան, Միքայէլ եւ Սամուէլ՝ յայտնի է, որ յետին դարերի անձինք են եւ սակայն աւելի որոշ տեղեկութիւն են հաղորդում ներկայ ինդրում. հարկաւ՝ նոքա իրենցից չստեղծեցին այդ, այլ աւելի արժանահաւատ դատուած աղբիւրներից օգտուեցին, անուշադիր թողնելով պատմահօրն եւ Գ. դարի յատուկ եւ յայտնի պատմիչին — Փաւստոսի պատմութիւնը :

Չկայ սակայն երկու պատմիչ, որոնք երբք Աղբիանոսեանների պատմութիւնը միակերպ հաղորդէին. իւրաքանչիւր յիշատակարան իւրակերպ է այդ կէտում. Փաւստոս, Խորենացի եւ Յովհաննէս Կաթուղիկոս չգիտեն թէ նոքա եղբորք են, ուրեմն եւ նոյն են այդ մասի մէջ. բայց կարգը տարբեր են հաղորդում. ըստ Խորենացւոյ եւ Յովհաննէս Կաթուղիկոսի՝ նախ Շահակ, ապա Զաւէն, ըստ Զ. դպրութեան՝ նախ Զաւէն, ապա Շահակ : Աւարդան եւ Սփեբբ ո՛չ մէկին չեն հետեւում լիակատար կերպով. նրանք նախադասութիւնը նշանակում են հակառակ Զ. դպրութեան եւ համաձայն Խո-

բենացու եւ Յովհաննէս կաթողիկոսի, բայց վերջիններիցս տարբերուում են նրանով, որ Չաւէնին եւ Շահակին եղբարք են յիշում: Վարդան եւ Սոփերք այդ յիշում են բառացի ոճով, որ չունին խորենացի, Յոհաննէս կաթողիկոս եւ Փաւստոս:

Սոփերք Ե. ԻԷ—ԻԸ:

Չինի սորա կացուցանեն յաթոս սորուն զՇահակ ի գաւակէ Աղբիանոսի, այր զովելի եւ լի առաքինութեամբ եւ բարեկարգութեամբ կրօնից: Աչ եւս ըստ սովորութեանն առաջնոյ առաքեալ զնա ի կեսարիա, այլ լքեալ ի բաց գօրէնն առաջին, ըստ օրինի պատրիարգաց կայազկարգ...: Էւ զինի Շահակայ, զՉաւէն եղբայր նորուն հաստատեն յաթոս նորա նովին առաքինահարզ վարուք պայծառացեալ: Էւ ապա Ասպուրակէս եղբայր նորուն կալաւ զաթոսն ի նոցին առաքինութիւնս յառաջադէմ գտեալ:

Ըստ երեւութին, Սոփերք եւ Վարդան նոյն են այսբանով, բայց ոչ. ըստ Վարդանի ներսէսին յաջորդեցին Շահակ, Սահակ, Չաւէն Ասպուրակէս, ըստ Սոփերաց՝ Շահակ, Չաւէն եւ Ասպուրակէս: Առանց մետրապօլիտին կարգուած կաթողիկոսն ըստ Վարդանի է Սահակ, ըստ Սոփերաց՝ Շահակ, ըստ Փաւստոսի՝ Յուսիկ ոմն (Ե. դպր. ԻԹ): Այս կերպ եթէ շարունակենք,

Վարդան (Հրատրկ. Մ. Էմինի, Մոսկուա Էջ 69):

Էւ կացոյց Պապ ի տեղի նորա զՇահակ ոմն սահաւաւուրս եւ ապա զՍահակ ի գաւառէն Ապահանեաց առանց մետրապօլիտին կեսարիոյ, ըստ օրինի պատրիարգաց, որ պաշտեաց զաթոսն ամս չորս:

Յերկրորդ ամի Վարագդատայ Արշակունւոյ ննջէ Տէր Սահակ եւ յաջորդէ զնա Չաւէն՝ եղբայր նորա լաւ իրբեւ զնա ամս չորս:

Յերկրորդ ամին Արշակայ ննջէ Չաւէն եւ առնու զաթոսն Ասպուրակէս՝ եղբայր նոցունց եւ առաքինակից, ամս եօթն: —

նոյնատեսակ տարբերութիւնների կարգը գեո-
չատ կարելի է ընդարձակել. մենք դադարում
ենք, բաւ համարելով այդքանն եւս՝ անման
ցուցած լինելու պատմիչներին, սկսած Փաւս-
տոսից եւ Խորենացուց եւ առ յայտայ: —

Բայց պիտի յիշենք հետեւեալը: Զաւէն,
Շահակ եւ Ասպուրակ միակերպ հետեւող են
հագուստի այն ձեւին, որ Զաւէնից սկսած մու-
ծուեց եկեղեցական կեանքի մէջ. այդ ընթացքն
ու սկսուածքը դատապարտուած է Զ. դպրու-
թեան մէջ. ընդհակառակն Խաղի մասին պատ-
մութիւնը Փաւստոսի մէջ այն պատկերն ունի,
որ մեծ եւ անհիմն պատմական սխալ պիտի
ճանաչուէր, եթէ Խաղի վարքի մասին որ եւ է
կասկածամտութիւն թոյլ տար քննադատու-
թիւնը: Սակայն Խորենացին բողոքովին հակա-
ռակն է աւանդում. «Շահակ էր ոչ հեռի ի
գովութենէ» (Ք. 18), իսկ Աղբիանոսեանների
13 տարւայ հովուութեան մասին Խորենացին չի
հաղորդում որ եւ է տեղեկութիւն որ արդա-
բացնել կարելի լինէր Փաւստոսի դատապար-
տութիւնն այդ եկեղեցականներին: Յիշենք նաեւ
որ Խորենացուն մերթ ընդ մերթ նոյն խնդրում
համաձայնում են այլեւայլ յիշատակարաններ,
առանց մի եւ նոյն ժամանակ Փաւստոսին միայ-
նակ թողնելու՝ հակառակարար եւ երբեմն մաս-
նակի համաձայնելով նրան: Աշանաւորն այն է,
որ Խորենացին մի այլ տեղ հեռաւոր դիրքով
Խաղի պատմութեան մէջ, անշահ եւ անմիտում
պայմանների կցմամբ, հաղորդում է այն ինչ որ

Զ. դպրութեան մէջ Չաւէնին է վերագրուած :
 Ըստ Խորենացու, պճնասիրութիւն եւ զարգա-
 բուն հագուստը Խաղի ներմուծած եւ գործ-
 ածածն է եւ ոչ թէ Չաւէնի. « Այս Խաղ յա-
 մենայնի նմանեալ մեծին Ներսիսի, եւ առաւել
 եւս ի տեսչութիւն աղքատաց. որոյ շտեմարանքն
 աղբերացան սքանչելապէս իբր առ Եղիայիւ եւ
 Եղիսէիւ. եւ ի յանդիմանել զարքայ՝ ահաւոր եւ
 սաստիկ էր եւ աներկիւղ : Եւ ոչ եղև ի նմա
 դամագիւտ սատանայ, բայց վասն միոյ նուագի,
 զի էր պճնող առ հանդերձս եւ ձիասէր. զոր
 պարսաւեալ այսպնէին փոխանակարանել՝ որք
 ի նմանէ յանդիմանեալ լինէին : Ասան որոյ թո-
 ղեալ այնուհետեւ զպերճագոյն հանդերձսն,
 խարազնազգեստ եղեալ՝ իշով չքէր մինչև ցոր
 մահուան իւրոյ » : (Գ. ԼԵ) :

Պր. Յ. Գաղբաշեան Խորենացու եւ Փաւս-
 տոսի այդ տարածայնութիւնը մեկնելու դժուար-
 ութիւնը դիւրացրել է նրանով, որ Խորենացուն
 վերագրել է խարգախելու ծանրութիւն¹ : Ոչ-
 ինչ չունինք անձնական կարծիքի յարգանաց
 դէմ. Պր. Գաղբաշեան անշուշտ եւ արգարեւ-
 ունի հեռաւոր հիմքեր եւ դրդիչներ, որոնք
 Հայոց պատմութեան կցկցեալ վիճակը յընդ-
 հանուրս անուրանալի են կացուցանում : Բայց
 երեք Աղբիանոսեանների պատմութեան մէջ եթէ՝
 Փաւստոսի համեմատութեամբ, Խորենացուն
 խարգախող դատենք, կից նրան, խարգախող

¹ Փ. Բիւզանդացի եւ իւր պատմ. խարգախողը.
 Ախեննա 1898, 112-113 :

պիտի եղբակացնենք նաև Զովհաննէս կաթողի-
 կոսին, Սոփերքի Հեղինակին, Սամուէլին, Մի-
 քայէլին եւ tutti quanti, որոնցից իւրաքանչիւրը
 տարբերում է թէ՛ Փաւստոսից, թէ՛ Խորենա-
 ցուց եւ թէ՛ միւսներից առանց մի որ եւ է գրգիշի,
 միտումի եւ նպատակի: Այլ է, եթէ այդ եւ
 նման խնդիրներում լոկ Փաւստոս եւ Խորենացի,
 կամ Փաւստոս եւ բոլոր մնացած պատմիչները,
 եւ կամ Խորենացին եւ բոլոր մնացած պատ-
 միչները պատկերացնէին երկու ծայրայեղութիւն-
 ներ մէկը միւսին ժխտող. «ձայն բազմաց, ը
 նաև մատենագրականին եւ պատմականին պիտի
 կրկտէինք այն ժամանակ: Բայց այսպէս չէ ներ-
 կայ խնդրում, ուր՝ միակողմանի հայեացքից
 կամենալով աղատ լինել, չենք կարող շտեմնել,
 որ անխտիր կերպով իրար ժխտում են մէկ կամ
 միւս մասով Փաւստոս եւ Խորենացի, Խորենացի
 եւ Սոփերք, Փաւստոս եւ Ղարղան, Սոփերք եւ
 Ղարղան, Սոփերք եւ Փաւստոս եւ այլն: Այդ
 երեւոյթի առաջ Զ. դպրութիւնը հանդիսանում
 է նոյնքան հաւաստի Հեղինակութեամբ, որքան
 եւ մնացած պատմիչներից իւրաքանչիւրը: Մեր
 կարծիքով այս վիճակն յընդհանուրս աղբիւր-
 ների տարբերութեանց արդիւնքն է, աղբիւր-
 ների՝ որոնք ամբողջութեամբ եւ կամ քա-
 ղուած արար այսօր ներկայանում են պատմիչների
 կազակցեալ, խմբագրեալ եւ կցկցեալ երկերի մէջ:
 Հետեւեալ նկատողութեան մէջ մենք կը
 ջանանք բնորոշել այն աղբիւրը, որի վճայից
 կազմել է խմբագրողը արդի Զ. դպրութիւնը: —

13.

Զ. Դպրութեան մէջ յիշուող եպիսկոպոսներն անհամեմատ թիւ ունին համեմատութեամբ Հայաստանի նահանգների, թող թէ գաւառների: Ի բաց առեալ նրանց որոնք եպիսկոպոսապետ, թեւակալ եւ վանակեաց են յիշուում, մնում են Արտիթ, Տիրիկ, Մովսէս, Աիրակոս, Զորթուազ եւ Ահարոն, որոնք էին Տայքի, Բասենոյ, Վանանգայ եւ Արշարունեաց եպիսկոպոսները: Աւրիշ խօսքով միայն երկու նահանգների եպիսկոպոսներն են յիշուած Զ. դպրութեան մէջ: Այդ երեւոյթի հանդէպ տեսնում ենք, որ նախորդ դպրութիւնները, Մոսիերք եւ այլ եւ այլ յիշատակարանք Գ. դարում շատ առիթներով են եպիսկոպոսական անուանացուցակներ յիշում, եւ կամ խմբական ներկայութիւնը յիշատակում: Մոսիերք միանգամից տասնից աւելի «մեծաթոռ եպիսկոպոսներ», է յիշում՝ որոնք առաջնորդեցին Ներսէսին ի Աեսարիա (Ի. ԻԶ): Բայց Զ. դպրութեան մէջ եպիսկոպոսների այդ պակասաւոր թիւը պայմանաւորուած չէ «երեւելի» իմաստով, քանի որ նոյն Զ. դպրութեան մէջ անարժան, տգէտ եւ ազահ Յոհանի պատմութիւնն ընդարձակ էջեր է գրաւում: Միւս կողմից, Սահակ Պարթեւի եւ նրա աշակերտների (60 սպուղէք), այլ եւ հռչակաւոր՝ Ներսէսի քարտուղար Մեսրոպի պատմութիւնն ու անունն է Զ. դպրութեան մէջ բացակայում: Աւրեմն մեղանշած չենք լինել իրականութեան դէմ, եթէ նկատենք, որ Զ.

դպրութեան մէջ եկեղեցական պատմութիւնը
 թեթեւակի, անցողակի եւ թափթփուած վիճակի
 մէջ է, մի « վիճակ, որ հասկանալի է որ եւ է
 գաւաղանադրութեան կամ աթոռակալական
 շնորհակցակցի վերաբերմամբ, ուր
 այլընդայլոյ, թերի եւ սառագելի է ամէն ինչ:

Ենթ ժամանակագրական խօսքը սառ-
 րագծում ենք եւ հիմք ունինք:

Նկատուած է արդէն քանիցս, որ Փաւս-
 տոսի պատմութիւնը ժամանակագրութիւն չունի.
 այդ արդարացի, հիմնաւոր մի դիտողութիւն է:
 Տրդատ, Խոսրով, Արշակ, Պապ, Արաղդատ,
 Արշակ, Ազարարշակ թագաւորները գահ նստե-
 ցին, կառավարեցին, մեռան, բայց թէ կրք,
 սրբան ժամանակ, — Փաւստոսի պատմութեան
 մէջ այդ երկու հարցն եւ նրանց պատասխանը
 գոյութիւն չունին: Նոյն վիճակի մէջ է նաեւ
 կաթողիկոսների պատմութիւնը. Գրիգոր, Արիս-
 տակէս, Արթանէս, Յուսիկ, Փառէն, Շահակ,
 Ներսէս, Չոնակ եւ Յուսիկ կաթողիկոսների
 մասին ոչ մի ժամանակագրական տեղեկութիւն
 չի հաղորդուած նախորդ դպրութեանց մէջ.
 Նրանց մահը, որ նկարագրուած է Գ. դպր. ԺԱ,
 ԺԲ, ԺԶ, ԺԷ, Ե. դպր. ԻԳ, ԻԹ գլուխների
 մէջ, յիշուած է առանց հաղորդելու թէ քանի
 տարի հովուեցին նրանք: Այս բոլորը միօրինակ
 վիճակ ունի. եւ էլ կասկածի տեղիք չի մնում
 թէ նախորդ դպրութեան հեղինակը իբր որ եւ
 է պատահական պատճառի ազդմամբ անուշա-
 դիր է թողել այդ էական խնդիրը. ոչ. հեղի-

նակի գրչի համար այդ սովորութիւնն առան-
 ձնայատկութիւն է, մի տեսակ կանոն է, որ
 բացառութիւն չունի: Սակայն այս անգամ եւս
 այդ կանոնը քանդողը Զ. դպրութեան հեղի-
 նակն է, որ գրում է. « Զուէն կալաւ զտեղի
 զամենայն աւուրս կենաց իւրոց ամս երիս »:
 « Շահակ առաջնորդեաց ամս երկուս »: « Ասպու-
 րակ առաջնորդեաց դրանն խոսրովու » (լիուլի):
 Որ այս տողերը մի նոր հեղինակի գրչի ծնունդ
 են, որ վարժուած է նոր սովորութիւններով, նոր
 արտայայտութեան եղանակով — այդ անկաս-
 կածելի է. բայց անկասկածելի է եւ այն, որ
 այդ մի սովորութիւն է, արտայայտութեան մի
 եղանակ է, որը ժամանակագրական գրուածքի
 մէջ միայն կարող է տեղ ունենալ. որն այն
 հեղինակին կարող է յատուկ լինել, որ համո-
 զուած լինի թէ « ոչ է պատմութիւնն ճշմարիտ
 առանց ժամանակագրութեան », եւ բնաւ այն
 հեղինակին, որ երեք նախորդ դպրութեան մէջ
 հազարումի անգամ « ապա, յայնժամ, յետ
 այսորիկ, ի ժամուն » եւ նմանատեսակ անորոշ
 առասպելական ոճով գիտէ եղել առաջ վարել
 իւր պատմութիւնը:

Սակայն պիտի նկատենք նաեւ, որ Զ.
 դպրութեան աղբիւրը մի անօրինակելի, անար-
 ժանահաւատ ժամանակագրութիւն էր, որից
 չեն օգտուած պատմիչները. եւ արդարեւ, ոչ
 միայն Աղբիւնոսեան կաթողիկոսների պատմու-
 թիւնը, այլ եւ ժամանակագրութիւնը տարա-
 ձայնում է պատմական երկերի համեմատու-

Թեամբ: Խորենացին նշանակում է — Շահակ չորս տարի, Զաւէն՝ չորս տարի, եւ Ասպուրակ՝ հինգ տարի: Աւարդան նշանակում է — Սահակ չորս տարի, Զաւէն՝ չորս տարի, Ասպուրակէս՝ եօթը տարի: Յովհաննէս Կաթողիկոս, Խորենացու ընդօրինակող պատմիչը, մի անբացատրելի շեղումով տարբերում է նրանից. ըստ Կաթողիկոս պատմագրի Շահակ՝ վեց տարի, Զաւէն՝ երեք տարի, Ասպուրակէս՝ հինգ տարի: Այդ մասի մէջ Յովհաննէս Կաթողիկոսը նոյն իսկ ոճի նոյնութիւն ունի Սոփերքի եւ Աւարդանի համեմատութեամբ եւ սակայն տարիները տեւողութեան մէջ տարբերում է նրանցից:

14.

Զ. Դպրութեան մէջ երեւելի եպիսկոպոսների պատմութիւնն ըստ մատենագրականի եւ պատմականի բաղմամբիւ ընդհանուր կէտեր ունի, համեմատութեամբ Ագաթանգեղոսի պատմութեան ճԻՆ—ճԻԳ պրակների: Ահա այդ հատուածների համեմատութիւնը.

Ագաթանգեղոս:

ՃԻՆ. Էւ գարձեալ բազում եւ անհամար դունդս գունդս վանականաց ի շէնս եւ յանշէնս, զաշտականս շինակեացս եւ լեռանակեացս, անձաւամուտս եւ արդեյականս հաստատէր: Էւ զսմանս յորդոց բրմացն առեալ զառաջատուն ձերբասունս առնէր. փոյթ ուսման ի վերայ ունէր, բնդ հողեւոր ինամով եւ երկիւղիւ սնուցանել: Որ յաշտիճանս եպիսկոպոսութեանն էին արժանի կա-

Զ. Դպրութիւն:

Աւնոյր սուրբն Գիւնդ եւ զՄուշէ մանուկ ձեռնասուն, եւ հաղորդէր վարուցն մեծին Գնդայ:

լոյ, առեալ ձեռնադրութիւն ի նմանէ. որ առաջնոյն Ազգիանոս անուն, որ ապա կողմանցն եփրատական գետոյն ինէր վերակացու. երկրորդին՝ Էւտաղիոս, որ ի կողմանս վայրացն Բասենոյ կացեալ ինէր հովիւ.

երրորդին՝ Բասոս.

չորրորդն՝ Մովսէս.

հինգերորդն՝ Էւսերիոս.

վեցերորդն՝ Յովհաննէս.

և թներորդն՝ Ազապէս.

ու թերորդն՝ Արտիթէս.

իններորդն՝ Աբուսկէս.

տասներորդն՝ Անտիպէս.

մտասաներորդն՝ Տիրիկէս.

երկուսասներորդն՝ Ալեքսէս:

Այսք՝ որ յորդուոցն քամացն ընտրեցան ինէլ եպիսկոպոսք կողմանց կողմանց, աճեցուցանել զքաբորութիւն: Էւ զայլոցն անուանս թէ եւ կամօցի ոք, ոչ կարացէ շարժել:

Էւ զԱզգիանոս զայր ճշմարիտ եւ աստուածաւեր՝ վերակացութողոյր արքունական գրանն բանակին, եւ ինքն ընդ ժամանակս ժամանակս ի լերինս ելանէր. որ եւ ինքեամբ իւրով անձամբ իսկ օրինակ ցուցանէր: Առեալ զսմանս ոմանս յաշակերտացն յիւրաբանչիւր մեծաստանաց, երթեալ լեռանակեաց, մեծակեաց, սորամուտ, ծակախիթ եղեալ, եւ զառօրէական խոտարուտ ճարակոյն վճարել: Էւ այսպէս վշտակեաց տկարութեան զանձինս տուեալ, մանաւանդ հայեցեալ եւս ի միթիթարութիւն առարե-

Յազազս Տիրկան եւ Մովսէսի եպիսկոպոսաց (զլ. ժ. 9):

Յազազս Յոհաննու եպիսկոպոսի (զլ. Ը—ժ):

Յազազս Արթուայ եպիսկոպոսին Բասենոյ (զլ. Է):

Յազազս Տիրկան եւ Մովսէսի եպիսկոպոսաց (զլ. ժ. 9):

Յազազս Արտալոսի եպիսկոպոսի (զլ. ժ. 11):

Էւ այլք բազումք էին նոցա աշակերտք հրեշտակակրօժք, զորոց զվարս ոք պատմել ոչ բաւեացէ (զլ. ժ. 9): Արտալոս եւ աստածապաշտ (զլ. ժ. 11):

Որք միանգամ վասն սիրոյն Աստուծոյ յաշխարհէ էին մեկնեալ, ի յանպատս ընկեալ, ի քարանձաւս ամբացեալք յայրս եւ ի քարածերպս երկրի. եւ միահանդերձք բոկազնացք, զգատացեալք, խոտածարակք, ընտա-

լական բանին՝ եթէ Յորժամ վասն
Քրիստոսի տկարանամ, յայնժամ
զօրացեալ լինիմ. եւ թէ՛ լաւ եւս
լիցի պարծել տկարութեամբ, զի
բնակեցէ յիս զօրութիւնն Քրիս-
տոսի:

Անդ էր ապա շարբենալ գինւով,
այլ առաւելուլ հոգւով, եւ պատ-
րասեալ զսիրտս երգովք հոգեւո-
րօք ի փառան եւ ի գովութիւն
Աստուծոյ: Անդ կրթութիւն
քաղցրուսոյց բնթերցուածոց հո-
գեպատում գրոց: Անդ քաջալե-
րութիւն յորդորական լուսաւոր
վարդապետութեան, առ ի յա-
ռաջացէմ ընտրութիւն պսակա-
համբար քրիստոսագիր կիտին:
Անդ եռալ հոգւով աստուածա-
պաշտ ծառայութեամբ: Անդ ա-
ղօթք աղերսայիք եւ պաղատանք
փարեյիք եւ ինդրուածք հաշտե-
ցուցիչք վասն ամենեցուն կենաց
առ մարդասէրն Աստուած:

Եւ նովին հոգեւորաւ արուես-
տին հանեալ աւուրս բազումս,
յանապատ տեղիսն յականս եփրա-
տական զեաղյն, յայրս եւ ի քա-
րածերպս երկրին բնակեալ լինէր,
եւ ի կատարս լերանց: Օրինակ
առեալ զմեծին Էղիայի մարդա-
րէին, եւ կամ զերանեալ զմկրտչին
առաքինոյն Յովհաննու. բարեաց
գործոց նախանձաւոր եղեալ, զնոյն
կեանս վարուցն քաջութեան աս-
տուածամուխ կենացն անձին մա-
տուցանէր:

բուսք արմատա-
կերք, զօրէն զաղա-
նաց ի լերինս շրջէին.
Եւ շկամաշկօք եւ մոր-
թօք այծենեօք, նե-
ղեալք տառապեալք,
եւ տարակուսեալք,
յանապատի մելո-
րեալք ի ցուրտ եւ ի
տօթ, ի քաղց եւ ի
ծարաւ վասն սիրոյն
Աստուծոյ (գլ. Ժ. Զ):

Առեալ զփիճակ
բնակութեան ունէր
զանապատն, ուստի
բզիսեալ հոսնն ա-
կունք Էփրատ զե-
աղյն: Անդէն բնա-
կեալ ընդ ծակս վի-
մացն, ուր յառա-
ջու կայանքն էին
Մեծին Գրիգորի ա-
ռաջնոյ, որում տե-
ղեացն Ոսկիք կոչեն.
Ինոյն ծակս էր բնա-
կեալ մեծն անապա-
տաւորաց Գինդ
(գլ. Ժ. Զ):

ՃԻՒՒ. Եւ թէ երբէք երբէք
 իջանել շրջել զօրացուցանել զա-
 շակերտեայն՝ ճշմարտութեամբ
 հոգւով, իրաց պիտոյից օգտակա-
 րաց ամենայն եկեղեցեացն, հա-
 սեայ յօգնականութիւն շնոր-
 հացն Աստուծոյ առանց իրիք
 զբազելոյ, հանապաղ իջանէր ի
 թիկունս զիպաց պատահելոց, եւ
 վճարէր զօրութեամբն Աստուծոյ:
 Եւ յորդագոյնս եւ պարարտա-
 գոյնս եւ անփակ բերանով զվտակս
 վարդապետութեանն ի սիրտս սեր-
 մանեայ ծառայեցուցանէր. եւ զայս
 արարեալ զամենայն ժամանակս իւր՝
 վասն անձին եւ վասն աշխարհին:
 Քանզի սոփոր իսկ են ճշմարիտ
 վարդապետք զանձանց առարինու-
 թիւն կանոն աշակերտելոցն դնեն.
 մանաւանդ յուշ առնելով զտե-
 րունականն զմիոյն զմիայնոյն զի-
 մաստնոյն Աստուծոյ. քանզի ասէ
 իսկ. Սկսաւ Յիսուս առնել եւ
 ուսուցանել: Արով բազում ան-
 զամ՝ առեալ զաշակերտսն ուրոյն
 եւ աննիազական անձամբ օրինակ
 կատարելոցն լինէր. յորժամ ի
 թարօրական լերինն զաւետեացն
 զերանութիւն տայր. եւ կամ ի
 նմին լերինն զկանոնական աղօթսն
 առնէր, մինչդեռ աշակերտքն ի
 տիրերական ծոփուն նաւէին: Եւ
 զարձեալ՝ յաւուրս բազարջակե-
 րացն յորինական տօնին զգիշերոյն
 աղօթս երիցս անգամ ի ձիթաս-
 տանեայց լերինն առանձինն մա-
 տուցանէր: Ուստի յայտ իսկ էր
 եւ առանց հետազօտելոյ, թէ ոչ
 վասն անձինն ամենատէրն՝ այլ
 համաշխարհի յուսուիմ զայս գոր-
 ծէր, որ է օրինակ ամենայն հա-
 զանդելոց. վասն որոյ եւ ասէն իսկ,
 թէ արթուն կացէք, յաղօթս
 կացէք, զի մի մտանիցէք ի փոր-
 ձութիւն:

Իսկ արդ՝ թեթեւագոյն արու-
կասից պակասագոյն ի գիտութե-
նէն ազգք երկրամնաց, որչափ այն
արուկասի քք համարիցի՝ որ ընդ
աստուածախոսն կատարեցել, ու-
րով եւ երանելին Պաւղոս ամե-
նեցուն տգիտանայ ասէ. վասն
որոյ եւ զամենակեցոյց Հոգին ի
թիկունս հասանել անմասնչ հե-
ծու թեամբն բարեխոս գիտէ:

Արդ՝ յորժամ լսիցեմք, թէ
սկսու Յիսուս առնել եւ ուսու-
ցանել, ապաքէն առնելն, զի ու-
սուցել՝ ոչ զի պարզեւեացի, իմա-
նայի է. եւ բարեխոսել Հոգւոյն
սրբոյ առ ի վարդապետելոյ մեղ-
զի ընդ միեանս բարեխոսիցեմք.
եւ ոչ եթէ առ բարձրագոյն քք
միածնին կամ Հոգւոյն սրբոյ բա-
րեխոսելն՝ գիտելի է. քանզի միա-
պատիւ աստուածականն, եւ ոչ
բազմաբար: Իսկ երանելի Առա-
քելոցն ընկալեալ ի վարդապետու-
թենէ՝ ճշմարտութեանն, նախ
կարօտական անձանցն ոգուս, եւ
ապա որինակ աշակերտելոցն, բար-
ձեալ տանելն երբեմն առանձինն,
եւ երբեմն ժողովովք զուսմարե-
լովքն զփառսն Քրիստոսի բարձ-
րացուցանելն:

Քանզի ասուել եւս ոգտակար
յամենայն աշխարհական զրօսանաց
առանձին սահման, եւ միայն աս-
տուածագալտութեան պարապել:
Չոր եւ մարգարէքն յառաջագոյն
գործելն, որք ի յերինս յանա-
պատս. յայրս եւ ի քարածերպս
վիմաց զաստուածեզէն կրօնիցն
ձառայու թիւն հարկանելն: Աշն-
պէս եւ ամենայն հարքն, որ ա-
ռաջնորդեցան յառաքելական կա-
նանացն եւ յինքեանց անձանցն
բերին որինակս վերջնոցս: Աւստի
եւ երանելիս այս բարձեալ սա-
նէր զանդեղոցն պատիւ, եւ

Արք միանգամ
վասն սիրոյն Աս-
տուծոյ յաշխարհէ
էին մեկնեալ, ի յա-
նապատս բնակեալ.
Ի քարանձաւս ամ-
բացեալք յայրս եւ
ի քարածերպս եր-
կրի: Եւ սուրբն
Գինգ... բազում
յաշխարհի ուղղեալ
կացուցանէր կարգս

ամենայն ու մէք մատուցելոց առ նա զնոյն պատուիրեալ գուշակէր: Եւ այսպէս յառաջ ամենայն աստուածեղէն զանձուցն վայելու թեամբք լցեալ, պարարտացուցանէր ամեթ ու թեամբք զամենեւեան: Խաղաղեալ զայր ի բազում ժամանակս, եւ նովին ի նոյն կանխեալ եւ ի նմին հանապազորդեալ:

ՃԻԳ. Եւ մեծ արքեպիսկոպոսն Գրիգորիոս՝ սուրբ որդւոյն իւրով Ռբուտակիտան եւ ամենայն երեւելի սղնակածորն զամենայն աշակերակելովքն շրջէր՝ եւ հաստատէր զնոսա կալ ի պատուիրանին ճշմարտութեան:

Մարդկան զաստուածեղէն կրօնիցն (զլ. ԺԶ):

Եւ էր սուրբն Գրիգոր ի հոգւոյն Աստուծոյ. եւ յիջրնոց նմա: Ըստ նմին օրինակի առնէին սոքա նշանս մեծամեծ: Եւ ընդ բազում հեթանոս տեղիս շրջէին յաշխարհս հեռաւորս, եւ ի սփիւսս հեթանոսաց զարձուցանէին զմտորութիւն բազմաց, եւ զբազում մարդիկ ածէին ի գիտութիւն կենաց եւ ի ճանապարհն ճշմարտութեան (զլ. ԺԶ):

15.

Երդէն նկատել է քննադատութիւնը, որ վեց անուն կրկնուած է Զ. գպրութեան եւ Ագաթանգեղոսի ճԻԱ պրակի մէջ (Հ. Բ. Ա: Սարգսեան, «Ագաթ. եւ իւր բազմադ. գաղանխք», էջ 226/7): Սակայն երկու առաջադրած հաստուածներ չհամեմատութիւնից պարզ հետեւում է, որ նրանց առընչութիւնը միայն այդքանը չէ, այլ աւելի է:

1. Արտաքին կազմութիւնը. ինչպէս Փաւստոսի, նոյնպէս եւ Ագաթանգեղոսի պատմու-

Թեան մէջ վերջին ծայրին են կցուած եպիսկոպոսների եւ վանականների պատմութիւնը. երկու տեղ եւս նախորդ պատմութիւնները լուծ են եկեղեցականների խմբական գործունէութեան եւ կենցաղավարութեան մասին, ապա Ս. Գրիգորից եւ Ս. Ներսէսից յետոյ յիշուած է յաջորդ շրջանում եպիսկոպոսների պատմութիւնը: Այդ զուգահիսութեան ձայնակից է եւ այն որ Զաւէն, Շահակ եւ Ասպուրակ Զ. դպրութեան մէջ սոսկ եպիսկոպոսի տիտղոս ունին, ըստ խոստման « յաղագս եպիսկոպոսացն որ երեւելիք էին ». բաց ի այդ՝ եպիսկոպոսների եւ վանականների պատմութեան այդ մեկուսացեալ վիճակը, որ նկատելի է Ագաթանգեղոսի եւ Զ. դպրութեան մէջ, նոյն իսկ վկայուած է Զ. դպրութեան ճակատին մի ծանօթութեամբ — « մնացուածք բանից ի ծայրէ »: Հարկաւ, « մնացուած » այլ կերպ « պատուաստուած » կը նշանակէ, որ կատարուած է մի օտար հեղինակի ձեռքով, քանի որ բուն հեղինակն իւր աշխատութեան շարունակութիւնը մնացուածք չէր կոչել:

2. Բովանդակութիւնը. երկու տեղ եւս տասնուերկու եպիսկոպոսներ (Շահակ, Զաւէն, Ասպուրակ, Փաւստոս, Զորթ, Առոստոմ, Արտիթ, Զորթուաղ, Տիրիկ, Մովսէս, Ահարոն եւ Յոհան.) եւ անթիւ անհամար վանականներ. երկու տեղ եւս եպիսկոպոսները նախակարգուած են վանականներից, տարբերութիւնն այն է լոկ, որ մի տեղ վանականների պատմութիւնն

է ամփոփուած ի մի գլուխ, իսկ եպիսկոպոսներին ուրոյն ուրոյն գլուխներ են յատկացրուած, իսկ միւս տեղ ընդհակառակն եպիսկոպոսներն են ի մի գլուխ ամփոփուած եւ վանականների մասին մի քանի պրակի մէջ է պատմուած :

3. Ոճը. Զ. դպր. ԺԶ գլխից յատուկ անունները հանելուց յետոյ, մնացածը վանականների կենցաղաւարութիւնն է, որ բառացի ոճով հանդիպում է Ագաթանգեղոսի պրակների մէջ հռետորական եւ մեկնողական յաւելումների կցկցմամբ: Բաց ի նոյնութիւնից, նկատելի է նաեւ, որ մի եւ նոյն իմաստն երկու տեղ եւս հանդիպում է նոյնանիշ բառերի մէջ ամփոփուած վիճակով օր. — « վասն սիրոյն Աստուծոյ = վասն սիրոյն Քրիստոսի », « խոտաճարակք ընդարուտք = խոտաբուտ ճարակ », « ի քարածերպս երկրի = ի քարածերպս վիմաց » եւ այլն:

4. Յատուկ անուններ. երկու տեղ եւս կրկնուած է վեց անուն:

5. Շրջանի ամբողջութիւնը. երկու տեղ եւս ցուցակները թերի են՝ համեմատութեամբ յաջորդ շրջանի պատմութեան. ՃԻԱ պրակից բացակայում է Գանիէլ եւ Փաւստոս եպիսկոպոսների անունը, որոնցից առաջինը, ըստ Փաւստոսի, Գրիգորի աշակերտն էր, եւ երկուսն եւս Գրիգորից 15—20 տարի անց՝ ծերունի, հեղինակաւոր են յիշուած. իսկ Զ. դպրութիւնից պակասում են Սահակ եւ Մեսրոպ, որոնք Խոսրովի կառավարութեան միջոցին յայտնի էին եւ հռչակաւոր, ըստ կենսագրին:

Արդ՝ այս բոլոր նմանութիւնը, որին կից անպակաս է նաեւ նոյնութիւնը, սովորական եղանակով բաւական է, որ քննադատն եզրակացնի նրանցից մէկնումէկի աղբիւր լինելը միւսի համար: Նոյն իսկ աւելին կարող ենք ասել. սոսկ վեց կրկնուող անունք նկատելուց յետոյ՝ Հ. Բ. Սարգսեան չի դանդաղել եզրակացնելումէջ, որ ուրեմն Ագաթանգեղոսի խմբագիրը գողացել է Զ. դպրութիւնից այդ վեց անունը, եւ այդու եպիսկոպոսների ցուցակ է յօրինել. որ նրանց ձեռնադրութիւնն եւ իրենք եպիսկոպոսներն իսկ, ըստ Ագաթանգեղոսի նկարագրի, մինչեւ իսկ գոյութիւն ունեցած չեն եւ պատմական չեն:

Աւարկպարագի՛ եզրակացութիւն, որ հաստատութիւն չունի, եւ չի պաշտպանում քննադատի եւ ոչ մի առաջադրած հիմքով, ըստ հետեւեալի:

16.

Հինգ են Հայր քննադատի հիմքն (նոյն. 224—6):

1. Որովհետեւ Ագաթանգեղոս նախ քան եպիսկոպոսների անուանացուցակը պատմել է Ս. Գրիգորի փոյթը քրմածիններին ուսուցանելու, ապա ուրեմն «միեւնոյն երկասիրութեան մէջ», այդ մանկանց ձեռնադրութեան պատմութիւնը յաստիճան եպիսկոպոսութեան մի հակասութիւն է նախընթացին:

2. ՃԻՆ պրակը յիշում է միայն տասն-

ուերկու եպիսկոպոսների անուն, մինչ նոցա թիւը 400 էր. ուրեմն հեղինակը ժամանակակից անձն չէ. նա դիւաններից եւս օգտուած չէ, ապա թէ ոչ բոլորի անունը կը յիշէր. ընդհակառակն նա խոստովանում է որ իրեն յայտնի իսկ չեն բոլոր անունները:

3. «Բաց ի Տիրիկէսէն միւսներն յունական եւ ասորի հնչումն ունին:»

4. Եթէ Ս. Գրիգորը ձեռնադրած լինէր տասնուերկու քրմածիններին, Չենորն եւս՝ իրրեւ ժամանակակից պատմիչ կը յիշէր նրանց: Ընդհակառակն Չենոր քրմական աղգը վատարանած է, իրրեւ անհաւատարիմ քրիստոնեայ ժողովուրդ:

5. Աղբիանոս յիշուած է ՃԻԱ պրակի մէջ միանգամից թէ՛ վերակացու ի կողմանս եփրատանկան գետոյն, եւ թէ՛ վերակացու արքունի դրան բանակին. ուրեմն եւ անյարիր են ՃԻԱ պրակի մասերն եւ հետեւարար անհարազատ:

Հայր քննադատի առաջին հիմքն անհիմն է եւ թիւը մեկնուած: ՃԻԱ պրակի մէջ, նախ քան ցուցակը, քրմածին եպիսկոպոսների ուսուցման մասին այս է հաղորդուած. «Ս. Գրիգոր՝ փոյթ ուսման ի վերայ ունէր, ընդ հոգեւոր խնամով եւ երկիւղիւ սնուցանել:» Արդ՝ այդ մի ուսուցումն էր, որ հասակաւոր մարդիկ եւ քրմերն իսկ ստացան եւ ապա ընդունեցին քրիստոնէութիւնը: Բայց գպրոցի ուսուցման եւ ձեռնադրութեան մասին տեղեկութիւնը հակասութիւն

չէ, նախ որ չի հաղորդուած թէ տասնուերկու ձեռնադրեալները գպրոցական սաներ էին, թէ հասակաւոր գրագէտ քրմեր. իսկ Աղբիանոս որ յիշուած է այդ ցուցակի մէջ աւանդուած է իբրեւ հասակաւոր եւ Ս. Գրիգորին գործակից՝ սկսած ի Տարոնոյ մարտամանէ. երկրորդ՝ իրական ընդունելով քրմաց որդւոց ուսուցումն ի գպրոցս բնականօրէն հասկանալի է դառնում, որ նրանց հայրերը, իբրեւ գրագէտ անձինք, զկնի դարձին, եպիսկոպոս դառնալով օրինակ լինէին իրենց ժողովրդի համար. այդ շատ հասկանալի է մանաւանդ այն օրինակներով, որ հեթանոսութեան եւ քրիստոնէութեան ընդհատման շրջանի պատմութիւնից յայտնի է: Ի վերջոյ հնգետասանամեայ Գրիգորիսի ձեռնադրութիւնը վկայում է, որ մանուկ քրմածիններն եւս յետ ուսման կարող էին եպիսկոպոս լինել Ս. Գրիգորի երկարամեայ հովուութեան վերջին տարիներին:

Երկրորդ հիմքը գլխովին անհիմն է, եւ սաղ չի գալիս գաղտնալուծող հայկաբանի գրչին. «հեղինակն անգիտացած է բոլոր եպիսկոպոսների անունը յիշել. ուրեմն նա ոչ ժամանակակից է եւ ոչ էլ դիւաններից է օգտուել, իսկ ՃԻԱ պրակը ստեղծուած է:», Բոլորն երեւակայութիւն եւ ուրիշ ոչինչ. — ՃԻԱ պրակի մէջ անգիտութեան մասին խօսք եւ ակնարկ իսկ չկայ. անգիտութեան գաղափարը հին հռոմէական է յունարէն Ագաթանգեղոսի ընթերցուածին, որի ի հայէ փոխադրուիլը պնդելով միասին,

Հ. քննադատը նրա այլընդայլոյ ընթերցումսը
 գերադասել է հայից: Հայի մէջ կարդում ենք.
 “Եւ զայլոցն զանուանս թէ եւ կամիցի որ ոչ
 կարասցէ շարժել (տպ. Վենետիկ). “Եւ զայ-
 լոցն զանուանս եթէ կամեսցի որ՝ ոչ կարասցէ
 թուել (տպ. Պոլսոյ): Այս կրճատ ձեւը՝ “ի
 բազմութենէ” խօսքի բացա՛յաութեամբ, յա-
 ճախ գործածական է եւ նշանակում է — “այն-
 քան շատ էին, որ եթէ ուզենանք էլ, չենք կա-
 րող մէկ մէկ թուել:” Ար այդ է հատուածի
 միտքն եւ “ի բազմութենէ” խօսքի բացակայու-
 թիւնը մի աւելորդ բծախնդրութեամբ է մասի
 փաթաթան գարձրել Հ. քննադատը — ապա-
 ցոյց այն, որ մի էջ յետոյ նոյն հատուածը
 կրկնաբար կարելի էր տեսնել “ի բազմութենէ”
 խօսքի անպակաս վիճակով — “Եւ որ եպիս-
 կոպոսացն յաստիճան ձեռնադրեցան ի նմանէ,
 աւելի քան զչորեքհարիւր եպիսկոպոս, որք
 կացին տեսուչս տեղեաց տեղեաց. իսկ զկարգս
 երիցանց եւ կամ սարկաւազաց կամ անագա-
 նոսաց եւ որ այլ եւս ի պաշտօն Տեառն կացին
 անթիւք էին ի բազմութենէ:”

Երրորդ անգամ Հ. քննադատը գրում է.
 Բաց ի Տիրիկէսէն միւսներն յունական եւ ասորի
 հնչումն ունին: Ասորի եւ յունական հնչումն
 ունենալը պրակի անհարազատութեան եւ ան-
 ձանց չգոյութեան նշան չէ բնաւ: Եւ իբրք
 Գ. դարի մի հեղինակ, լինի նա արդի Ագա-
 թանգեղոսի պատմութեան թէ սոսկ ՃԻԱ պրակի
 համար, հայացի հնչումն պիտի չգործածէր իւր

աշխատութեան մէջ, այլ այն ձեւերով կը յիշէր անուանները, որով գործածուած էին նորա. իսկ՝ որ Գ. գարուած յոյն եւ ասորի ազգից էին մեր եկեղեցականները — այդ անկասկած է: Այնուհետեւ Տիրիկէս հայկական հնչումն է դատուած. դուրս է գալիս, որ այդ էլ սխալ է: Տէր արմատից են ըստ երեւութիւն Տիրիկէս, Տիրիկ, Տիրանամ ձեւերը, որ Փաւստոսի եւ Ագաթանգեղոսի մտ ներ գտնուած. նոյն արմատից են նաև Տիրանոս, Տէրինանոս եւ Տիրանոս: Այդ ինչպէս հաշտեցնել. Անտիոքոսի Տիրանոս եպիսկոպոսը ցայժմ հայ չէ ճանաչուած (Եւսեբիոս Եկ. Պատմ. Է. 22):

Զենոր լուել է եպիսկոպոսների ձեռնադրութեան մասին, բաց ի այն որ քրմական ազգին վատարանել է նա. — «Զի ազգն այն յորժամ ի Գրիստոս դարձան, չէին կատարեալ ի հաւատան եւ զհայրենի օրէնան չիշխէին յայանի ունել, այլ խարէութեամբ զայս հնարեցան ծամ միայն թողուլ ի գլուխ մանկանցն, զի զայն անտեալ՝ յիշեցնեն զպաշտօն պղծութեան իւրեանց: Եթէ քրմածիմներից եպիսկոպոս ձեռնադրուած լինէին, այդ վերաւորանքը չէր ուղղել Զենոր նրանց, դասել է Հ. քննադատը: Նախ՝ յիշեցնենք, որ Զենոր չի պատմել Ս. Գրիգորի գործունէութիւնը զկնի գարձին, եւ այդ է պատճառը, որ Ագաթանգեղոսի պատմութեան որոշ մասը միայն կարելի է ըստ պատմականի Զենորի ամբողջ յիշատակարանին հանդիպակաց դասել. հասկանալի է ուրեմն թէ ինչու

Զենօր լռել է ինչպէս քրմածիմների, նոյնպէս
 եւ Արիստակիսի եւ Աթմանիսի ձեռնադրու-
 թիւնն ի Ս. Գրիգորէ պատմել. չպէտք է մո-
 աանալ, որ Զենօրի յիշատակարանի մէջ այդ
 պատմութիւնը յանձնարարուած է ճանաչել
 յայլ պատմագրէ, (ԽԹ): Ուրեմն՝ կայ ար-
 դեօք ճշմարտութեան մի մասնիկ անգամ Հայր
 քննադատի հայեացքի մէջ, որով Զենօրի չպատ-
 մածն անիրանական է հռչակել նա. չկայ: Եր-
 կրորդ՝ Զենօրի վատարանութիւնն ուղղուած է
 միայն Գիսանէի կողմ քրմերի ցեղին, որ ի Տա-
 րոն. բայց այդ չի նշանակում թէ յընդհանուրս
 քրմերից չէին կարող յուսալի եւ վստահելի
 անձինք լինել ի հաւատս Քրիստոսի. եւ Ագա-
 թանգեղոս չի էլ յիշում թէ ճԻԱ պր. տասն-
 ուերկու եպիսկոպոսները էին ի Տարոնոյ կամ
 ի քրմացն կողմն Գիսանեայ: Երրորդ՝ ի դէպ է
 յիշել, որ Զենօրի նման Փաւստոսն եւս յան-
 դիմանել է Հայերին եւ աւելի խիստ է դատա-
 փետած շինական եւ ազնուական դասերը, քան
 Զենօր քրմաց ազգը (Գ. դպր. ԺԳ): Բայց
 Փաւստոս մի եւ նոյն ժամանակ յիշում է Խա-
 դին եւ Փառէնին — տեղապահութեան եւ քա-
 հանայապետութեան պաշտօնում: Ապա՝ Պապ
 եւ Աթմանագինէս, թէպէտ Ս. Գրիգորի տօհմից
 էին, այնու ամենայնիւ Փաւստոսի մերկայարա-
 նոց դատապարտութեան են արժանացած: Ու-
 ղում ենք այս բոլորով զգուշացնել, որ պատ-
 միչների աննպաստ վերաբերմունքն այս կամ այն
 դատակարգին — քրմական, եկեղեցական, ազ-

նուական, շինական — հիմք չէ ամենեւին նոյն գոսակարգի մէջ անհասաների ներկայութիւնն անիրական ընդունելու:

Հայր քննադատն անհարադատութեան նշան է դատում Աղբիանոսի պաշտօնի մասին կրկնաբար յիշուածը նոյն պրակի մէջ: — Աղբիանոսի պաշտօնի յիշատակութիւնն երկու տեղ եւս խառնակուած է եւ շ. քննադատն իւր եղբակացութիւնն առաջարկում է առանց կանխաւ խանդարմունքն ուղղելու: Եփրատական կողմերում Աղբիանոսի վերակացու լինելը մուծուած է Փաւստոսի Գ. դպր. Գ. ից, իսկ այս վերջինս, այսինքն Փաւստոսի Գ. դպր. Գ. ն, այլայլուած է այնքան, որ շ. քննադատն ինքն եւս զգում եւ խոստովանում է թէ անհասկանալի կը մնան այն հատուածի ինչ ինչ մասերը (նոյն էջ 226): Բաց ի այդ, որոշ չէ, արդեօք նոյն եւ մի անձն է, որ թէ արքունի դրան եւ թէ Եփրատական կողմերի վերակացուն է յիշուած. այդ խնդիրը ծագում է, որովհետեւ 1. արքունի դրան վերակացուն յիշուած է ---: «այր ճըշմարիտ եւ աստուածասէր, կոչումով. 2. 1709ի հրատարակութեան մէջ արքունի դրան վերակացուն Աղբիանոս չէ կոչուած, այլ Պաղբոս. 3. Չամշեան, որ ունեցել է իւր ձեռքի տակ 1709ի հրատարակութիւնը, Ալբոս է կոչում արքունի դրան վերակացուն. այս աւելի նշանաւոր է նրանով, որ ցոյց է տալիս թէ գէթ Վենետիկեան ձեռագրերի մէջ եղել են եւ թերեւս կան այդ հատուածի ընտրելագոյն ընթեր-

ցուածներ, որոնց հետեւած է Չամչեան, անուշադիր թողնելով 1709ի հրատարակութիւնը:

Այս բողոքից երեւում է, որ ՃԻԱ պրակը սոսկ Աննեական հրատարակութեամբ հիմք առնելով վճիռներ արձակելն աւելի շիտթելունշանակութիւն ունի կարծիքները այն աշխատութեան մասին, որ առանց այդ էլ նախ թարգմանութեան, ապա խմբագրութեան, եւ ապա գրչագրական ազդեցութեանց է ենթարկուած:

Ի վերջոյ յիշենք, որ Հ. քննադատը նկատելով որ ՃԻԱ պրակի անուններից ոմանք կան նաեւ Փաւստոսի պատմութեան մէջ, այդ առաջին կռուանն է դատել ի Գրիգորէ նրանց ձեռնագրուիլը մերժելու, համարելով որ Ագաթանգեղոսի խմբագիրը Փաւստոսից է գողացել այդ անունները: Բայց հետեւողական լինելու պահանջով, Ս. Գրիգորի ճգնութեան պատմութիւնն եւս (պրակ ՃԻԲ) գողացուած պէտք էր հռչակել ի Զ. դպրութենէ, քանի որ այդ մասում երկու պատմիչների նոյնութիւնն ու նմանութիւնը բառացի ոճով է: Այդքան սակայն չի համարձակուել Հայր քննադատը եւ Ս. Գրիգորի ճգնութիւնն իրական է դատել: Ուստի թոյլ է տրուած մակարերել որ՝ ինչպէս վեց անունն Ագաթանգեղոսի խմբագիրն է գողացել Փաւստոսից, նոյնպէս՝ եւ զրա փոխարէն Փաւստոսի խմբագիրն է գողացել Գինդի պատմութիւնն Ագաթանգեղոսից: Արդարեւ՝ մի շիտթ եւ խառնակ հասկացողութիւն, որ արդիւնք է

1709 թ. Ի Պոլիս, որից եւ օգտուել է Չամչեան: Երկու անուան անյիշատակութիւնը գրչապրական տարբերութիւն չէ, այլ խորին հնութեան գրոշմ ունի, ըստ որում՝ յունարէն Ագաթանգեղոսն եւս այդ պակաս մասով է — Տիրիկէս եւ Աիրակոս չկան թէ 1709 թ. հրատարակութեան եւ թէ յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ: Արդ՝ եթէ անվիճելի ընդունինք, որ յունարէնն Ի հայէ փոխադրուած է Զ—Կ. դարերում, ապա ՃԻԱ պրակն իւր պակաս վիճակը ստացած պիտի համարուի աւելի վաղ: Այդ պակասող երկու անունը — Տիրիկէս եւ Աիրակոս — Փաւստոսից գողացուած ենթադրեալ հինգ անունից երկուան են կազմում:

2. Հայերէն գրչագրերն իրար համեմատութեամբ այնքան նշանաւոր տարբերութիւններ ունին, որ անուշադիր թողնել չի կարելի. ճիշդ է, որոյն ուրոյն ոչ մի ուշադրութեան արժանի լինելու վիճակին չեն արժանացած քննադատներից, բայց միասին առած, այդ տարբերութիւնները այնքան անմեկնելի են, որ բոլոր ձեռագրերը խմբերի տրոհելով միայն թերեւս կարելի լինի լուծում սպասել. օրինակ 1709 թուի եւ Ալենեակեան հրատարակութիւնները տարբերում են իրարից ոչ միայն ամբողջ հատումների բացակայութեամբ անխտիր թէ մէկի եւ թէ միւսի մտ, այլեւ մասնաւոր տարածայնութիւնները իւրաքանչիւր քայլում ստիպում են մի ընդհանուր պատճառ եւ ծագում գտնել մատենագրական այդ լայնածաւալ երեւոյթի համար:

սակայն Հ. քննադատի միակողմանի և Հաղ-
ճեց բանավարութեան:

Ամփոփենք, գիտելով Հ. քննադատի հիմ-
քերից իւրաքանչիւրը, չեղաւ նրանց մէջ մէկը,
որ տասնուերկու անձանց գոյութիւնն և ձեռ-
նագրութիւնը ի Ս. Գրիգորէ մերժէր՝ անի-
րական մտքով: Արդ՝ էլ ի՞նչն է ուրեմն, որ
Հ. քննադատին մոլորեցրել և առաջնորդել է
ի գայթակղութիւն, տասնուերկու անձանց գոյու-
թիւնը չգոյ հռչակելու:

17.

Հ. քննադատին մոլորեցրել է վեց անուան
յիշատակութիւնը միանգամայն ի Զ. դպրու-
թեան և ի ՃԻՆ պրակին: Բայց ՃԻՆ պրակի
արդի վիճակը չի թոյլատրում նրա և Զ. դպրու-
թեան առընչութեան խնդիրը դատել, թէ որը
որից է ծագել՝ Զ. դպրութիւնը յԱզատան-
դեղեայ թէ ՃԻՆ պրակն ի Զ. դպրութենէ:
Նախ քան ՃԻՆ պրակի պատմական ստուգու-
թիւնն այս կամ այն մտքով շօշափելը, հար-
կաւոր է նրա արդի մտանադրական առանձ-
նայատկութիւնները պարզարանել. այդ կարիքն
ահա չի լրացրուած «Ազատ» և իւր բազմադա-
րեան գաղտնիք, գրքին մէջ և նկատուած իսկ
չէ, և այդ պատճառով անուշադիր է թողնուած:

1. Ազատանդեղոսի ձեռագրերից ոմանց
մէջ բացակայում է 11^{րդ} և 12^{րդ} անուններն
ի ՃԻՆ պրակին: Այդ պակաս վիճակով հրա-
տարակուած է Ազատանդեղոսի պատմութիւնը

Հրատ. 1709.

Հրատ. Աննետկեան.

Իններորդն Արուկէս,
տասներորդն Անտիոքէս:
Այսօրիկ յորդուոց քրմացն
ընտրեցան լինել եպիսկո-
պոս կողմանց կողմանց ա-
ճեցուցանել զքարոզու-
թիւն աւետարանին: Եւ
զայլոցն զանուանս եթէ
կամեսցի որ ոչ կարացէ
թուել:

Եւ զՊաղոսս այր ճշմա-
րիտ եւ աստուածասէր վե-
րակացու թողոյր արքունա-
կան զբանն բանակին:

Իններորդն Արուկէս,
տասներորդն Անտիոքէս,
մետասաներորդն Տիրիկէս,
երկուսասաներորդն Ալեքա-
կոս: Այսք' որ յորդուոցն
քրմացն ընտրեցան լինել
եպիսկոպոս կողմանց կող-
մանց, աճեցուցանել զքա-
րոզութիւն: Եւ զայլոցն
անուանս թէ եւ կամօրցի
որ, ոչ կարացէ շարժել:

Եւ զԱղբիանոս զայր
ճշմարիտ եւ աստուածասէր
վերակացու թողոյր արքու-
նական զբանն բանակին:

Այս համեմատութեան մէջ էական տար-
բերութիւնները ինքն ըստ ինքեան աչքի են
ընկնում եւ ինչպէս եւ կամենանք մեկնել զբնա-
գրական տարածայնութիւնները, սակայն երկու
անուան բացակայութիւնը, եւ Աղբիանոս, Պա-
ղոսս եւ Ալբոս (Չամչեան) դուրս են որեւէ կաս-
կածից որ օտար, տարրեր եւ անկախ աղբիւր-
ներից միայն կարող են ծագել:

3. «Գործք Գրիգորի», յիշատակարանի
տարածայնութիւնը աւելի հետաքրքիր է. ՃԻԱ
պրակի 12 անունից այդ յիշատակարանը սա-
հել է միայն երկու անուն. 1. Բասոս (հայ
Ագաթ. մէջ երրորդ կարգն է դասուած) եւ
2. Աղբիանոս (հայ Ագաթ. մէջ առաջին տեղն
ունի): Որ հայ Ագաթանդեղոսից չեն անուած
այդ անունները — անկասկածելի է. եւ արդա-
րեւ, հայի երկրորդ անունը (= Եւթաղ) բաց
թողնել, ապա երրորդ անունը ընտրել եւ կար-

գել առաջին տեղը (= Բասու), եւ ապա հայի առաջին անունը դնել երկրորդ տեղը (= Աղբիանոս): Այս տեսակ ընտրութիւնը թէպէտ անկարելի չէ, բայց պէտք է այն ժամանակ Գրիգորի Գործքի հեղինակին ենթադրել աչքը փակած, եւ մատով ճիւղ պրակի վրա պտրտելիս, որպէս զի երկու անուն ընտրի այնտեղից: Նոյն կերպ հայ Ագաթանգեղոսի ճիւղ պրակը անկարելի է կարծել թէ կազմուած է այդ յիշատակարանի հետեւողութեամբ:

4. Գ դարի հայրախօսութեան վերաբերեալ շատ ցուցակներ կան, նշանաւոր տարբերութիւններով, որոնց ի մի խմբուիլը անհրաժեշտ է ճիւղ պրակի խնդիրը պարզելու համար: Օրինակ, 1868 թ. էջ 103 «Արարատ»-ի ցուցակը յիշում է Աղուբիոս եպիսկոպոս Արտազու, Գանիէլ յաջորդ Աղուբիայ: Այս երկու անունն էլ ծանօթ է Գ դարի պատմութեան մէջ. բայց էականն այն է, որ Աղբիանոս անունն բազմաթիւ ընթերցուածներէ վրա մի նորը աւելացնելուց յետոյ, «Արարատ»-ի ցուցակը Արտազի աթոռակալ է յիշում նրան, որ երբեմն ի կողմանս եփրատական գետոյն եւ երբեմն արքունի դրան բանակին վերակացու էր, ըստ Ագաթ. Աննետկեան հրատ.:

Բասենի եպիսկոպոսութիւնը եւս յիշուած է քանիցս եւ բազմատեսակութիւն է բովանդակում. ըստ Ս. Բարսղի՝ Բասենի եպիսկոպոս են Կիւրղոս եւ Փաւստոս, ըստ Ագաթանգեղեայ՝ Եւթաղիոս, ըստ Փաւստոսի՝ Արտիթ, Տիրիկ եւ

Մովսէս, ըստ Սօփերաց՝ Տրդատ (Զ. 26): Ի Ս. Գրիգորէ ցՍ. Սահակ վեց եպիսկոպոսի գոյութիւնը անհնար չէ, բայց ուշադրութեան արժանի է, որ մի յիշատակարանի մէջ պատահող անունը չի պատահում մի այլ յիշատակարանի մէջ, իւրաքանչիւրը աննման եւ իւրակերպ են հաղորդում. մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է Սօփերքի յիշատակութիւնը. Մեսրոպ երէց, որ Ներսէսի կենսագրութեան մէջ սերտ առնչութիւն ունի Փաւստոսի պատմութեան հետ, տարբերում է սակայն նրանից նախարարների եւ եպիսկոպոսների ցուցակների յիշատակութեամբ. այլ եւ Բասենի համար Տրդատ անունով մի եպիսկոպոս է յիշում Ներսէսի ձեռնագրութեան միջոցին, երբ ըստ Փաւստոսի պատմութեան, Գանիէլի աշակերտ Աբաթիթը Տիրանի օրերից սկսած Բասենում եպիսկոպոս էր: Նոյնպէս է նաեւ Ս. Բարսղի յիշատակութիւնը Վիրազոսի մասին, որ 370կան թուերին միակ հեղինակաւոր եպիսկոպոսն է հաղորդուած Բասենում:

18.

Նախօրդ էջում կամեցանք արտայայտել, որ կան մատենագրական ինչ ինչ պայմաններ, որոնց դէմ աչք փակել անհնար է, երբ քննում է ՃԻՆ պրակը. այդ մատենագրական պայմանները անբաժան են պատմական ստուգութեան խնդրից, եւ հետեւարար ՃԻՆ պրակի ստուգութեան մասին անբաւարար է վկայելու ՃԻՆ պրակի արդի վիճակը: Յիշեալ պայմանների ըն-

դարձակ եւ հանգամանօրէն ստորագրութիւնը միայն այժ եւ հեղինակութիւն ունի ՃԻԱ պրակի խնդիրը լուծելու: Այդ աշխատութիւնը կատարելու մէջ անզօր լինելով եւ թողնելով ձեռագրական կենդրոնավայրով օժտուած անձանց այն կատարել, դրա փոխարէն հետաքրքրութիւն ունինք վեց անուան փոխառութեան խնդիրը շօշափել ներկայ էջում:

Դնենք թէ վեց անունը¹ Փաւստոսի Զ. դպրութիւնից է անցել ի ՃԻԱ պրակն. տեսնենք այն ժամանակ՝ մատենագրական հնարարութեանց հետ շաղկապուած պիտի լինի՞ փոխառութիւնը, թէ ոչ: Պատասխանը բացասական է՝ ըստ հետեւեալի:

1. ՃԻԱ պրակի վեց անունը ի Զ. դպրութենէ մուրացեալ նկատելուց յետոյ՝ մնացած վեց անունը՝ առանց Աղբիանոսի, Նիկիական հարց անուանացուցակից է ենթադրուած: Իւ այդպէս էլ զիտելով, տեսնում ենք որ Նիկիական հարց ցուցակի անունները նախակարգուած են Զ. դպրութեան անուններից. առաջիններն ունին (1) 2, 3, 5, 7, 10 կարգը, իսկ վերջինները 4, 6, 8, 9, 11 եւ 12: Այդպէս վարուող խմբագրողը այդ կարգաւորութիւնը պիտի պահպանէր նաեւ երբ ենթադրեալ աղբիւրներից էր օգտուում նա. բայց տեսնում ենք որ ամենեւին այդպէս չէ. Զ. դպրութիւնից ընտրուած է ՃԻԱ պրակի համար Արիակոս, Մով-

¹ Հ. Բ. Ա. Սարգսեան դասել է «Ապուրակէս», (Զ. 4) — «Ասուրիէս», (ՃԻԱ):

սէս, Տիրիկ, Յոհան եւ Ասպուրակ աննշան
անունները, բայց թողնելով Չաւէն, Շահակ
Փաւստոս, Զորթ, Առաստով, որոնք կամ ծե-
րունի կամ նախապատիւ վիճակ ունին, ըստ
Զ. գպրութեան: Այնուհետեւ աւելի է հանդի-
սանում անհետեւողականութիւնը. Յոհան կեղ-
ծաւոր, ազահ եւ անարժան եպիսկոպոսի անունը
Զ. գպրութիւնից փոխ է առնուած ՃԻԱ պրակի
համար, մինչ Փաւստոս, Զորթ, Առաստով ա-
նունները անուշադիր են մնացած եւ նոյն կեղ-
ծաւոր Յոհանին ընդօրինակելուց յետոյ, նրան
նախապատիւ դիրք է յատկացրած Նիկիական
հարց երկու անունից եւ Ասպուրակէսից ու Ար-
աթիթից, որոնք Զ. գպրութեան մէջ Յոհանից
նախադաս են: — Այս մանր շեղումները թե-
րեւս նկատուին խմբագրողի առանձին ջանքի
արդիւնքը, որպէս զի աղբիւրից հեռանայ նա եւ
գողութիւնը շնչմարուի. բայց այդ ճիշդ չէ:
Ազատանդեղոսի խմբագիրը միամիտ ոմն է ներ-
կայանում Հ. քննադատի գրչի տակ. բաւա-
կան է յիշել, որ այդ խմբագիրը ինքնախարու-
թեան մէջ է ընկել 117 տարուայ պատմու-
թիւնը ամբողջապէս միակ եւ ժամանակակից
կամ ականատես հեղինակինը հասկանալ թոյլ
տալով, ըստ յառաջարանին եւ վերջարանին:
Հնարաւոր է կարծել նաեւ, որ Ազատ. խմբա-
գրողը մտադրուած լինելով միայն թեմակալ
եպիսկոպոսներին յիշել, բայց է թողել Զ. գպրու-
թիւնից Չաւէն, Շահակ, Փաւստոս, Զորթ եւ
Առաստով՝ իրր ոչ թեմակալներին. բայց այդ

սխալ մեկնութիւն է. հետեւողական կարգով, պէտք է Յոհան եւս չիշուէր, Ասպարակ՝ նոյնպէս, որոնք սակայն յիշուած են ՃԻԱ պրակի մէջ: Այն էլ կայ՝ որ այդ մեկնութիւնը ընդունելուց յետոյ, այլ եւս մեկնել անհնար է, թէ ինչու Զ. դպրութիւնից բաց են թողուած Զորթուաղ եւ Ահարոն՝ Ղանանգի եւ Արշակունեաց թեմակալ եպիսկոպոսները:

2. ՃԻԱ պրակի մէջ հեղինակը յայտնելուց յետոյ, որ 12 եպիսկոպոսները գաւառաց գաւառաց տեսուչներ էին, այնու ամենայնիւ բաց է թողել, թէ որ գաւառի տեսուչներ էին նորա. միայն Աղբիանոսի եւ Եւթաղիոսի թեմերն են յիշուած: Արդ՝ ուշադրութեան արժանին այն է, որ ՃԻԱ պրակի մէջ Եւթաղիոս էր Բասենոյ հովիւ, իսկ ըստ Զ. դպրութեան՝ այդ կողմերի եպիսկոպոս էին Արտիթ, Տիրիկ եւ Մովսէս: Պէտք է կարծել ուրեմն, որ Եւթաղիոսին յիշելով՝ իրբեւ Բասենոյ եպիսկոպոս, խմբագրողը փոյթ է ունեցել միանգամայն ջնջել իւր աղբիւրի՝ այն է Զ. դպրութեան հետքը. բայց այդ սխալ է. այդ միտումն ունեցող հեղինակը լռութիւն չէր պահել եւ անմիջապէս Արտիթին, Տիրիկին եւ Մովսէսին այլեւայլ թեմերի հովիւ կը նշանակէր, որպէս զի Զ. դպրութեան եւ իւր գործքի մէջ ամենեւին աննմանութիւն տեսնուէր:

3. Անմեկնելի է նաեւ թէ ինչու 12 անուան փոխառութիւնը կցկցեալ պայմանների մէջ է հանդիսանում, վեցը Զ. դպրութիւնից, հինգը՝ Նիկիական հարց անուանացուցակից եւ

1ը անյայտ ազդեցից, մինչ Զ. դպրութեան մէջ
 յիշուող 12 եպիսկոպոսներին ի Ս. Կրիգորե
 ձեռնադրուած համարելու զեմ ոչ մի ակնարկ
 չկայ եւ նրանց փոխառութիւնն ամբողջապէս
 հնարասոր եւ այնքան, որքան է միայն վեցի փո-
 խառութիւնը: 12 անունը ամբողջապէս խմբա-
 գրողը չի վերցնել նաեւ Նիկիական հարց
 անուանացուցակից: Այս վերջինիս համեմատու-
 թիւնը աւելի նիւթ է շնորհում անհնարասու-
 րութիւն նկատելու փոխառութեան վերաբեր-
 մամբ: Նիկիական ցուցակի մէջ փոքր Հայքի
 եպիսկոպոս են յիշուած Ն. թաղիսու եւ Ն. թիսու,
 իսկ Մեծ Հայքի — Արիստակէս, Աղբիտէս —
 ի Պէկնպոզէ, Աւախիսանոս ի Յամասէ, Հեղպե-
 դիս, եւ Հերակղիս ի Զեդունէ: Այդ բոլորից
 միայն Ն. թաղիսան է յիշուած ՃԻԱ պրակի մէջ:
 Արդ՝ թէկուզ գողացող լինէր արդի Ազաթան-
 գեղոսի հրաշակերտողը, այնու ամենայնիս ամե-
 նից շատ Մեծ ու փոքր Հայքի եպիսկոպոսների
 անունները սպասելի էր տեսնել Նիկիոյ հարց
 ցուցակից գողացուած եւ ոչ թէ նրանց թողած՝
 բոլորովին օտար անձանց եւ օտար տեղեաց
 եպիսկոպոսների անունները: Չենք կարող շնկա-
 տել նաեւ որ 1. Նիկիական ցուցակից մութա-
 ցեալ ենթադրուած հինգ անուան զիրքը ՃԻԱ
 պրակի եւ ազդեցիկ համեմատութեան մէջ աշ-
 րնդայլոյ է, անհամապատասխանող կարգ եւ
 յաջորդականութիւն ունին նորա մէկ եւ միս
 տեղ: 2. «սխալ ընթերցմանը, բոս 2, Տա-
 շեանի, չափազանց շատ են» եւ այդ պատճառով

Նիկիական ցուցակի և ճԻՆ պրակի առնչու-
 թիւնը ձգ ձգեալ մեկնութեամբ և հաստատում:
 Այդ պայմանները, սակայն, եթէ չեն խանգա-
 րում ճԻՆ պրակի փոխառութիւնը ի Նիկ. հարց
 ցուցակէն նկատելուն, ապա պէտք է Աւսերիտի
 եկեղեցական պատմութիւնը ևս պարբեր նկա-
 տել այն անունների փոխառութեան համար,
 որոնք ճԻՆ պրակի մէջ մտնողեալ են նկա-
 տում միանգամայն թէ Նիկ. հարց ցուցակից
 և թէ Զ. դպրութիւնից, ըստ որում ճԻՆ պրակի
 մէջ յիշում անուններից հինգը յիշում կան
 նաև Աւսերիտի եկեղ. պատմութեան մէջ:¹
 Արդ՝ ինչն Նիկիական ցուցակից և ոչ թէ Աւս.
 եկեղ. պատմութիւնից, կամ ինչն ընդհակա-
 սակը՝ փոխառած ենթադրել ճԻՆ պրակի
 ցուցակը:

Ամբողջով, տեսնում ենք, որ որքան ան-
 հիմն է ճԻՆ պրակի կցկցումը ի Զ. դպրութենէ
 և ի Նիկ. հարց ցուցակէ նկատելն, նոյնքան
 հիմնաւոր է ճԻՆ պրակի հիմքը ինքնուրոյն պղ-
 բիւր ենթադրել: Մի խօսքով փիճելի, և անու-
 թոջ փեճակի մէջ է հանդիսանում ներկայ
 խնդիրը:

19.

Այն, ինչ որ Զ. դպրութեան մէջ մտ-
 ցել է, և կարող է ծառայել Զ. դպրութեան
 յետին ժամանակում կցկցում լինելը նկատե-
 լուն, աշխատեցինք նախորդ էջերում հանդէս

¹ է. 32, Դ. 5, Զ. 43:

հանել. այնտեղ ցուցումներն, որով դատուած են փաւստոսի պատմութեան արդի վիճակը, նոյն փաւստոսի պատմութիւնից առանք առհասարակ, եւ ամէն անգամ զգոյշ եղանք՝ չընդարձակուել այն հարցերի սահմաններում, որոնք փաւստոսի պատմութեան բնագրին են նայում, եւ որոնք նկատողութիւններն Ք. մասի նիւթը պիտի լինեն: Այժմ, դեռ չփակած ներկայ էջը, Զ. դպրութեան լինելու չլինելու խնդիրը պարտենք յանձնել Ղազար փարպեցու յիշատակարանի հեղինակին դատելու նոյն վերոյգրեալ զգուշութեամբ:

Փաւստոսի պատմութեան նախագիտելուց եւ Զ. դպրութիւնից յետոյ, մեր յարուցած հարցի համար նշանակութիւն ունի Ղազարի պատմութեան յառաջարանը, ուր յիշուած են 1. փաւստոսի պատմութեան բովանդակութիւնը. 2. փաւստոսի նախորդ եւ յետնորդ պատմութիւնները եւ 3. փաւստոսի պատմութեան աղաւաղումը: Բայց նախ քան այդ նշանակութիւնը դիտելը, աւելորդ չէ կանգ առնել քանի մի խնդիրների վրայ, որոնք Ղազարի յառաջարանի հարադատութեան են նայում, եւ ապա թէ գիտակցօրէն ծառայեցնել այն փաւստոսի յիշատակարանի քննութեան:

Հինգ պրակի մէջ է արոհուած Ղազարի պատմութեան յառաջարանը: Բանասէրները արդէն նկատել են, որ վերջին չօրս պրակի ինչ ինչ մասերը կրկնուած են Ա պրակի մէջ, եւ որ վերջին պրակները անյարիր մասեր ունին եւ

ընդհանրապէս սրբագրութեան եւ խմբագրութեան են կարօտում: Նորինորոյ սրբագրութիւնը, բանասէրների ցուցմամբ, կատարուած է մասամբ վերջին հրատարակութեան մէջ, բայց դեռ ոչ ոք պարզած է շարժառիթը, որով Բ—Ե մասերը համառօտուած են Ա մասի մէջ: Եւ եթէ Ա պրակը վերջիններից է քաղուած, այն ժամանակ անպատասխան է մնում թէ ինչ նպատակ ունէր այդ քաղուածքն անել, որ թերի է, եւ թէ ինչու այդպիսի քաղուածքը նախադասուած է այն աղբիւրից, որից քաղուել է այն՝ այն է Բ—Ե պրակներից: Պարզուած չէ նաեւ, թէ արդեօք նոյն եւ մի հեղինակի գործն են այդ հատուածները՝ թէ տարբեր, եւ եթէ նոյն՝ ապա անմեկնելի է մնում, թէ Ա պրակը թերի համարելով, եւ ընդարձակ ու մանրապատում լինելով Բ—Ե պրակների մէջ, ինչու հեղինակը չօճչացրեց Ա պրակը: Մի խօսքով ենթադրուած է, որ Ա պրակը ծնունդ է ի ծոցոյ Բ—Ե պրակների, եւ որ վերջին պրակներն առաջինի համեմատութեամբ հարազատագոյն եւ արժանահաւատ են. իսկ մնացած խնդիրները կարօտում են հանգամանօրէն քննութեան:

Մենք բոլորովին այլ կարծիք ունինք այդ պրակների ծագման եւ նշանակութեան մասին:

Ա. Ընդունուած կարծիք է, որ Ղազարի պատմութիւնը գրուած է Վահանի հրամանով եւ 490—500 թուերին. այդ խնդրի մասին յառաջաբանի Ա եւ վերջին մասերը որոշ

ցուցումներ ունին, որոնց համեմատութիւնն այլխմաստ եզրակացութեան է առաջնորդում մեզ :

Պրակ Ա.

Երբորդ պատմութիւնս այս ի կարգէ նորին գրոց շարագրեալ տկարութեանս մերում յոր հարկաւորեալ հրամանաւ իշխանաց եւ բանի սուրբ վարդապետաց, առաջ գանձինս յայսպիսի գործ կարեւոր :

Պրակ Ե.

Եւ արդ՝ այսպէս հարկաւորեալ բռնադատեաց զտկարութիւնս մեր տէրն Մամիկոնէից Աշահան, սպարապետն Հայոց եւ մարզպան, ձեռնարկել ի գործ՝ որ ի վեր քան զկարգիտութեան մերոյ էր :

Այս համեմատութեան մէջ ոճի նշմուխութիւնն ակնյայտնի է, բայց այդտեղ իմաստի տարբերութիւնն եւս անհնար է շեկատել. պատմութիւնը, ըստ Բ պրակի, գրուած է իշխանների հրամանով եւ վարդապետների յորդորով, իսկ ըստ Ե պրակի միակ Աշահանն է բռնադատել գրել պատմութիւնը : Բ—Ե պրակների մէջ Աշահանի բռնադատութիւնն երեք անգամ յիշուած է, բայց եւ ոչ մի գէպքում՝ ոչ վարդապետների եւ ոչ իշխանների մասին յիշատակութիւն կայ, իսկ Ա պրակի մէջ Աշահան անունը, իբրեւ բռնադատող ոմն ի գործ, բացակայելով բացակայում է :

Պիտի նկատենք, որ Ա եւ Բ—Ե պրակներն երկխմաստ տարբերութիւն ունին. 1. տարբերութիւններ, որոնցով այդ երկու հատուածների իմաստն ընդհարում է իրար հետ. եւ 2. տարբերութիւններ, որոնք միայն այս կամ այն հատուածի յատուկ են, առանց մէկը միւսի իմաստը ժխտելու : Երկրորդ տեսակից են օրի-

նակ այն, որ Ա պրակի մէջ հաղորդուած է, թէ որտեղից պիտի հեղինակն սկսի իւր պատմութիւնն եւ ուր պիտի դադարի. նաեւ թէ ինչ շրջան պիտի պատմի նա. այս տեղեկութիւնները չկան երկրորդ հատուածի մէջ՝ Բ—Ե: Դրա փոխարէն Բ—Ե պրակների մէջ մանրամասն ստորագծուած է Ազաթանգեղասի եւ Փաւստոսի մատենագրական եւ պատմական արժէքը. եւ շեշտուած է պատմիչի կոչումը — տեղեկութիւններ, որոնք Ա պրակի մէջ բացակայում են: Այսպիսի եւ այս բոլոր տարբերութիւնները ոչ մի հիմք չեն ներկայացնում երկու տարբեր հեղինակներ ենթադրել Ա եւ վերջին պրակների համար. նրանք կարծես այդ առանձնացատուկ մասերով միայն իրար լրացնում են եւ ուրիշ ոչինչ: Բայց այդպէս չէ առաջին տեսակի տարբերութիւնը, որի օրինակն երեւում է մեր առաջադրեալ համեմատութիւնից. մի հեղինակ, որ Բ—Ե պրակների մէջ երեք անգամ երեք էջից աւելի ծաւալով յիշում է Ահահանին՝ իրրեւ իրեն բանագատողի ի գործ, այդ հեղինակն իրր՝ Ա պրակի մէջ յիշում է անանուն իշխաններ եւ բաց ի այդ նոյնպէս անանուն վարդապետներ, որոնց հրամանով եւ յորդորով նա ձեռնարկել է գրելու իւր պատմութիւնը: Տարբերութիւնն ակնյայանի է եւ միեւնոյն մամանակ մատնում է տարբեր հեղինակի ներկայութիւնը:

2. Ա. պրակի մէջ հեղինակն իւր աշխատութիւնը պատմական գրքերի մէջ երրորդ տեղն է դասում, առանձին առանձին յիշելով

նախորդ երկու պատմիչներին՝ Ազատանգեղոսին
 եւ Փաւստոսին: Այդ տեղեկութեան միանգա-
 մայն հակառակն է ասանդուած Փաւստոսի պատ-
 մութեան Գ. 1—2 գլ. մէջ, ուր Փաւստոսի
 պատմութիւնն եւս երրորդն է կոչուած պատ-
 մական գրքերի շարքում, կոչելով Ազատան-
 գեղոսի պատմութիւնն երկրորդ, իսկ Թագէի
 Վարդապետութիւնն առաջին: Ար նշանակէ
 Ա պրակի հեղինակին ծանօթ չէր Փաւստոսի
 պատմութեան Գ. 1—2 գլ., ապա թէ ոչ այդ
 հեղինակն իւր պատմութիւնն էլ երրորդ չէր
 կոչիլ, այլ շրրորդ, իրրեւ Փաւստոսի նախորդ
 պատմիչը: Այդ բոլորն ընդարձակ նկատողու-
 թիւններէ է կարօտում՝ քննելու Թագէի Վար-
 դապետութեան ծագման եւ գոյութեան հարցը,
 Փաւստոսի Գ. 1—2 գլ., Փաւստոսի եւ Ազա-
 տանգեղոսի պատմութեանց խմբագրութիւնն,
 եւ այլն. այդ խնդիրները մենք կը լծորդենք
 «նկատողութիւններիս» երրորդ մասի մէջ հայ
 մատենագրութեան այն վիճակի նկարագրի հետ,
 որ ժամանակակից էր Փաւստոսի պատմութեան
 խմբագրութեան: Այստեղ շարունակենք նկա-
 տել, որ Վաղարի Ա պրակի մէջ այլեւայլ կո-
 չումներ ունին Ազատանգեղոսի եւ Փաւստոսի
 պատմութիւնները. արդի «Ազատանգեղեայ
 պատմութիւնը», այնտեղ յիշում է «յորոյ
 անուն եւ զգիրսն անուանեալ կոչեն Գրիգորիսի».
 եւ արդի «Բիւզանդարան պատմութիւնք» այն-
 տեղ յիշում է «զոր անուանեալ կոչեն զա-
 նուն գրոցն՝ Հայոց պատմութիւն:» Այսպէս ու-

րեմն և պրակի մէջ Եգաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի պատմութիւնները յիշուած են տարբեր դիրքով եւ անուններով այն վիճակից, որ նրանք ունին ներկայումս:

Արդ՝ այդ տարբերութիւններն ինչպէս են փոխանցուած ի Բ—Ե պրակս. ահա էական խնդրելին. եթէ և եւ Բ—Ե երկու հատուածները նոյն եւ մի հեղինակի գործերն են, անշուշտ այդ տարբերութիւնները պիտի տեսնէինք եւ Բ—Ե պրակների մէջ, ուր յիշուած է Եգաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի պատմութեանց բովանդակութիւնը: Բայց այդպէս չէ. Բ—Ե պրակներն անթերի եւ անշեղ կերպով յիշում են Եգաթանգեղոսի պատմութեան բովանդակութիւնը նրա արդի վիճակով, իսկ Փաւստոսի պատմութիւնն արդէն աղաւաղուած բովանդակութեամբ՝ «անհաճոյ լսողաց բանք», բնաւորութիւնով: Պարզ է այս տեղից ուրեմն, որ նոյն եւ մի հեղինակը չէ որ յառաջաբանի և եւ Բ—Ե մասերի մէջ վարուել է թէ՛ մէկ եւ թէ՛ միւս կերպ. և պրակի մէջ յիշել Եգաթանգեղոսին եւ Փաւստոսին, իբրեւ և եւ Բ պատմիչներ, յիշել նրանց գործքերը «Գիրք Գրիգորիսի» եւ «Հայոց պատմութիւն» վերնագրով, եւ միեւնոյն ժամանակ Բ—Ե պրակների մէջ յիշել այդ գրքերի բովանդակութիւնն այնպէս, ինչպէս նրանք ունին նոր վերնագրերին եւ խմբագրութեան ենթարկելուց յետոյ՝ արդի վիճակի մէջ: Այլ՝ որ և եւ Բ—Ե պրակները տարբեր անձանց եւ ժամանակների գործեր են. այդ

ժամանակաչափաններն իրարից բաժանուում են մի անջրպետով, ուր անդի է ունեցած Ազաթանգեղոսի եւ Փաւստոսի պատմութեանց խմբագրութիւնը:

3. Ա պրակի Հեղինակին ծանօթ են երկու ազգային պատմական երկ միայն՝ Կիրք Գրիգորիսի եւ Հայոց պատմութիւն: Այդպէս աղքատ չէ վերջին պրակների Հեղինակին ծանօթ պատմական գրականութիւնը, որը դեռ որակաւորուած էլ է Ն. իրրեւ հաւաստի եւ արժանաւոր յիշատակարաններ եւ 2. իրրեւ անստոյգ պատմութիւններ:

Նախ՝ հաւաստի պատմութիւնները յիշուած են այս բաղմուտութեամբ. «ընդ բազում ճառս մատենից առաջնոց պատմագրացն Հայոց անցի. որչափ եւս առաւել գտանիցին գանձուն յաւիտենից ժառանգաւորք, որք եւ զյօրինուածս բանից ստուգապատում կարգել պատմագրեցին, չսոնել մարդահաճութեան բանից յաւելուածս, այլ զգուշական երկիւղիւն ընդ բաղմաց լայնածաւալ գիտնական բանինաւեցին անվթար» (պրակ Բ): Ուշադրութեան արժանին մանաւանդ այն է, որ այդ սողերի Հեղինակը Փաւստոսի երկն աղաւաղուած եւ անստոյգ է գտնում եւ արժանահաւատը լոկ Ազաթանգեղոսի գիրքն է համարում. ուրեմն էլ որ ստոյգ պատմութիւններն ի նկատի ունի — գտանիցին, պատմագրեցին, նաւեցին եւ այլն ձեւերի տակ Հեղինակը, եթէ դա Ա պրակի մէջ լոկ երկու պատմական երկի մասին ծանօթութիւն ունեցող Հեղինակն է:

Երկրորդ՝ անստոյգ պատմութիւններն եւս
բաղմամբիւ էին Բ—Ե պրակների հեղինակի
ժամանակ.՝ « Բաղումք սպրդեցին գալ յայսպիսի
յայրատութիւնս արք տգէտք եւ յանդգունք,
գրեցին յինքեանց ճառս ընդունայնս եւ անպի-
տանարանս եւ խառնեալ եղին ի գիրս գիտուն
լսողաց. թէպէտ եւ ընտրող մտաց ճանաչի
յայտնապէս գիտնոցն բանք եւ անմտացն շաղ-
փաղփութիւնք: »

Պարզ է, որ Բ—Ե պրակների այս տո-
ղերը միաձայնութիւն չունին Ա պրակի հետ.
այլեւ, որ երկու վիճակն եւս միաժամանակ լինել
չէին կարող — եւ հարուստ պատմական գրա-
կանութիւն՝ ստուգապատում եւ անհուսափ
պատմութիւններով, եւ աղքատիկ մի գրակա-
նութիւն՝ ընդ ամենն երկու յիշատակարանով:

Աւելացնենք, որ զուգահէտ իմաստով,
Բ—Ե մասերի մէջ հեղինակն Ազաթանգեղոսի
եւ Փաստոսի գրքի քննութեամբ ցոյց է տալիս
իւր ժամանակակից գրական ճաշակի նրբու-
թիւնն եւ քննասիրական ոգին. այդ հանգա-
մանքն ինքնին վկայ է, որ մատենագրութեան
ծաղկման եւ հարստութեան շրջանի արդիւնքն
են թէ Բ—Ե պրակներն եւ թէ նրա հեղինակը.
եւ գրան հակառակ բնաւորութիւն ունի Ա պրակը՝
իրրեւ անպաճօյճ եւ պարզ մի շարագրութիւն,
ազատ քննասիրական որեւէ հայեացքից:

Ահա այն երեւոյթները¹, որոնք ստիպում

¹ Մենք այլ եւս ունինք ինչ ինչ նկատողութիւն-
ներ, որոնք ակնարկում են Ղազարի պատմութեան յետին

են մեզ Բ—Ե պրակները յետին ժամանակի գործ դատել եւ հնութեան կողմը՝ համեմատօրէն Ա պրակի մէջ որոշել:

20.

Այժմ դառնալով այն խնդրին թէ Ղազարի յառաջարանի մէջ ինչպէս է հաղորդուած փաւստոսի նախորդ եւ յետորդ պատմական յիշատակարանների սկիզբն ու վախճանը, մենք կը թողնենք այն հարցը թէ փաւստոսի յիշատակարանի սկիզբը որ պատմական իրողութիւնը պիտի ընդունել. այդ հարցին մենք կը դառնանք իւր տեղը. այս էջում կ'ընարենք մի միայն Ղազարի պատմութեան սկսուածքի եւ փաւստոսի պատմութեան վախճանական խնդիրները:

Ղազարի պատմութեան յառաջարանի արդի ամբողջութեան մէջ մի անգամ է միայն յիշուած թէ փաւստոսի պատմութիւնն ուր է դադարած եւ թէ ինքը Ղազար որտեղից պիտի սկսի շարունակել իբրեւ փաւստոսի յաջորդը:

Խմբագրութիւնը, սակայն ներկայ էջին միանգամայն անյարիր են նորա. ամենամեծ հասուածը, որ ներմուծուած է թւում մեզ, է Ս. Սահակի գործունէութեան նկարագիրն ամբողջովին:

Ե. զարի պատմական յիշատակարաններից միայն Ղազարինն էր թոււմ, որ ցայժմ անշարժ էր իւր ծագման խնդրում: Սակայն բաց ի մեր գիտողութիւններից, արդէն իսկ ուղղուած է գիտակից քննադատների հայեացքը Ղազարի պատմութեան եւս, եւ խոստացուած են տարբեր անկիւններից այդ մտքով հետազոտութիւններ, որոնք Ղազարի արդի յիշատակարանի յետին գրքերի խմբագրութեան հարցն են շոշափում («Հանդէս Ամս» 1898 էջ 235 շ. Գ. Մէն. եւ 278/9 — 4):

պատմութիւնն եւս: Ղազար այն ժամանակ կը սահմանէր Փաւստոսի յիշատակարանի համար — «մինչեւ ցրաժանումն իշխանութեան Արշակունցն»: Բաց ի այդ, «մինչեւ ցթագաւորութիւնն Արշակայ որդւոյ Տիրանայ, խօսքերին կից, մի ընդարձակ բացատրութիւն ենք գտնում այն մասին՝ թէ որն էր այդ Արշակ — Տրդատի թո՞ղ թէ մի ուրիշը. այդ այն Արշակն էր, «առ որով թագաւորութեամբ բաժանեալ աշխարհս Հայոց՝ պատառեցաւ յերկուս ծուէնս:», Արդ՝ եթէ այս մեկնութիւնը յետին դարերի սովորութեամբ լոկ լուսանցքի յաւելումն չէ, ապա պէտք է ընդունել, որ այդ նպատակաւոր մեկնութիւնն ինքեան ապացոյց է այն բանի, թէ հեղինակը գիտակցաբար տարբերել է, իբրեւ տարբեր իրողութիւններ, Արշակի թագաւորն իշխանութեան բաժանումից եւ այդ մտքով Փաւստոսի պատմութեան վախճանական սահմանը նշանակել է ցթագաւորութիւնն Արշակայ որդւոյ Տիրանայ եւ ոչ թէ «ցրաժանումն աշխարհիս Հայոց եւ ցպատառումն յերկուս ծուէնս»: ¹

1 Անհիմն է առարկել, թէ պատմական գրականութեան վարդապետն որոշ ստիճանի արդիւնքն է, որ Ղազար աննաւորութեան գահակալութեամբ եւ ոչ թէ պատմական յայտնի իրողութեամբ է սահմանել Փաւստոսի պատմութեան վերջական սահմանը, որովհետեւ Ղազար իւր պատմութեան սկիզբը սահմանում է այլ եւս ոչ թէ Արշակի անուսով, այլ իշխանութեան բաժանման իրողութեամբ: Եիչենք այլ եւս, որ Ղազար իհաս եւ բռնացի կերպով հաստատրիմ է իւր սահմանումներին, իւր պատմութեան վերջական սահմանը նշանակելով ու գիշ այն օրը, երբ Ղա-

Համեմատելով Ղազարի յառաջաբանի որոշումները Փաւստոսի պատմութեան արդի վիճակի հետ, տեսնում ենք նախ «պատմեալ զայս ամենայն մինչև ցթագաւորութիւնն Արշակայ որդւոյ Տիրանայ», խօսքերի իմաստը, որով Ղազար սահմանել է Փաւստոսի պատմութեան վախճանական կէտը, այդ խօսքերի իմաստը չի նայում Զ. 16 ին, այլ Ե. 44, այն է վերջին գլխին, ուր կարդում ենք — «Ապա յետ այսորիկ դարձեալ ի մի վայր ժողովեալ զաշխարհ ամենայն զմարդիկ երկրին Հայոց եւ թագաւորեցոց (Մանուէլ) զմանուկն զԱրշակ երկրին Հայոց եւ Ղազարշակ երկրորդ նմին:» Երկրորդ՝ Ղազարի «բաժանմանց յերկուս թագաւորութիւնս» խօսքերի իմաստը, որով Ղազար սահմանել է իւր աշխատութեան սկիզբը, այդ խօսքերի իմաստը նայում է Զ. 1 գլխին — «Եւ հաստատեցին զայս խորհուրդ. ընդ երկուս զաշխարհն բաժանեցին. բաժին կողմանն Պարսից էր թագաւորին Խոսրովու, եւ բաժին մասինն Յունաց էր թագաւորին Արշակայ:»

Համաձայն այս բոլորի Զ. 1 գլուխը Ղազարի յառաջաբանի հեղինակին յայտնի չէ, եւ դուրս է մնում նոյն յառաջաբանի այն որոշումից թէ Փաւստոսի պատմութիւնը վերջանում էր Արշակի թագաւորելով այն է արդի Ե. 44 գլխով:

Ի վերջոյ յիշենք, որ Փաւստոսի պատմութեան նախագիտելուց օգտուել է Ղազարի

Հան մարդպանութիւն ստացաւ ի Հայս, դագարել է նա պատմելուց ո՛չ առաջ եւ ո՛չ յետոյ քան այդ իսկ օրը:

յառաջարանի Ա պրակի հեղինակը. բայց նա բանաբաղ է ուրիշ նախագիտելու առաջին հատուածից. այդ այն հատուածն է, որը սահմանում է միայն Գ, Դ, Ե. դպր. գոյութիւնը, առանց Զ. դպրութեան. ահա համեմատութիւնը.

Պրակ Ա.

Չիրս բազմափոփոխ աշխարհիս Հայոց, զբարեաց եւ վարեաց, զվարս եւ զգործս զարանց սրբոց եւ զզգծոց, զժամանակի պատերազմաց եւ զխաղաղութեան. պատմեալ զայս ամենայն Փոստոս սմէ Բուզանդացի. մինչեւ ջթագաւորութիւնն Արշակայ:

Նախագիտելի:

Կարգ անցելոց իրաց գործք եւ վարք մինչեւ ջիւրաբանչիւր էյս յաշխարհէս քահանայապետաց սրբոց արանց Աստուծոյ, եւ թագաւորաց տէրանց աշխարհաց Արշակունեաց եւ զօրավարաց արանց անուանեաց քաջ նախարարաց եւ խաղաղութեան եւ պատերազմին եւ շինութեան եւ աւերածոյ եւ արդարութեան եւ անօրէնութեան եւ աստուած պաշտութեան եւ ամբարշտութեան:

Այս կերպ ուրեմն, Զ. դպրութիւնն ամէն անգամ հանդիսանում է իրրեւ «ի ծայրէ կցուած, մնացուածք բանից. ի ծայրէ այն պատմութեան՝ որը վերջանում էր Ե. 44^{րդ} գլխի բովանդակութեամբ:

Զ. դպրութեան անհարազատ լինելու մասին Փաւստոսի պատմութեան գրականութիւնից արժան է հետեւեալը մատնանիշ անել, իրրեւ իւր տեսակի մէջ միակ նկատողութիւն. «Մանաւնդ կասկածելի է Զ. դպրութիւնն կամ երրորդ գիրքը, որ պատմութեան շարունակութիւնը չէ, այլ զուարճալի եւ շատ սակաւ օգ-

տակար անդեկութիւնների մի հաւաքածու է,
 անկապ շարայարուած: Անշուշտ թու զանգարա-
 նում կար մի վեցերորդ դ. չրութիւն, որ շարու-
 նակութիւն էր պատմութեան, սակայն շատ կաս-
 կածելի է, որ այդ է մեր ձեռն հասածը («Ար-
 ձագանք», 1890, թիւ 6, ն. Քարամեան):

ԱՉԳԸՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱՆ

- Ա. Գալեմբեարեան Հ. Գրիգորիս վ., Ուսումնասիրութիւնք Լեւոնայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիշոֆ, Լեւոնայոց հին իրաւունքը: 2. Գալեք. իրաւունք Հայոց: 1890: 8° Երես՝ 85+59: Ֆր. 1.25
- Բ. Մեմեկիչեան Հ. Գաբրիէլ, Ազգաբանութիւն ազնուական զարմին Տիգրանց. (սլստկերագարդ:) 1890: 8° Երես՝ 50: Ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Եսկոմբոս, Ազգաբանագիտոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազգաբանագիտայ գրոց: 1891: 8° Երես՝ ԺԸ+159: Ֆր. 1.25
- Դ. Դեմետրիոս Տամի Երեւելեան Հայր Ի Պուրովնա: Թրգմ. Հ. Գ. վ. Գալեմբեարեան: 1891: 8° Երես՝ 79: Ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Եսկոմբոս վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ վարուց Աղեքսանդրի: 1892: 8° Երես՝ Դ+272: Ֆր. 3.—
- Զ. Ալպէր Տրվլէ եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն Ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Ե. վ. Տաշեան: 1892: 8° Երես՝ 82: Ֆր. 1.—
- Է. Մառ Նիկ., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ Ի Հայս: Թրգմ. Մտփրիոս Անոփեան: 1892: 8° Երես՝ 89: Ֆր. 1.25
- Ը. Գաբրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորեանցոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Ե. վ. Տաշեան: 1893: 8° Երես՝ Ժ+51: Ֆր. 1
- Թ. Գալեմբեարեան Հ. Գրիգորիս վ., Պատմութիւն հայ տրագրութեան: Հտր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով :) 1895: 8° Երես՝ 232: Ֆր. 2.50

- ժ. Կոնստանդնուպոլիսի Փր. Կ., Հնունութիւնք զբոց Դասթի
Անյաթի: Քրգմ. եւ յաւ. չ. Յ. Վ. Տաշեան:
1893: Տ՝ Երես՝ Է+92: Ֆր. 1.25
- ժԱ. Գովրիկեան չ. Գրիգոր Վ., Հայք յՆդիսա-
քնութեամբ Դրամսիրուանիոյ 1680—1779: (1 զըն-
կատիւ.) 1893: Տ՝ Երես՝ Ժ+533: Ֆր. 4.50
- ժԲ. Խաչաթեան Գր., Չնոր Գլակ. համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: Տ՝ Երես՝ 78: Ֆր. 1.—
- ժԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսապետ, Հայ գիտա-
կան տունք: Քրգմ. չ. Բ. Վ. Պիլգրիկեան: (6
տախտակ 55 պատկ.): 1894: Տ՝ Երես՝ 103: Ֆր. 2.—
- ժԴ. Գարիկեան Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ. Հար. Բ. կամ Յանելուած: Քրգմ. չ. Յ.
Վ. Տաշեան: 1894: Տ՝ Երես՝ ԺԱ+43: Ֆր. 1.—
- ժԵ. Տաշեան չ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք հայերէն
փոխանեալ բառից: Ա. չ. Հիւլլման, Սեմական
փոխանեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ. Փրոքէ-
ման Կ., Յունական փոխանեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ. չ. Հիւլլման, Հայկական Յատուկ անուանք:
1894: Տ՝ Երես՝ 9+145: Ֆր. 2.—
- ժԶ. Տաշեան չ. Յակովբոս Վ., Մատենագրական
մանր ուսումնասիրութիւնք: Հար. Ա.: Ա—Զ: Ա. Նե-
մեսիս: Բ. Պրոկղ Դիագոսիոս: Գ. Խոսրովիկ: Դ.
Դիքք Հերոնուածոց կամ Եպիփան: Ե. Պրոկղ: Զ.
Սեկունդոս իմաստասէր: 1895: Տ՝ Երես՝ ԺԲ+294:
Ֆր. 3.60
- ժԷ. Տաշեան չ. Յակովբոս Վ., Հայկական աշխատ-
սիրութիւնք հայագէտ Պ. Փէթթէրի, Ի մի ամփո-
փուած եւ թարգմանուած հանդերձ ծանօթու-
թեամբք: 1895: Տ՝ Երես՝ 202: Ֆր. 2.50
- ժԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ ժողովուրդական եզերքք:
1895: Տ՝ Երես՝ 192: Ֆր. 2.—
- ժԹ. Գովրիկեան չ. Գրիգոր Վ., Դրամսիրուանիոյ
Հայոց Մտորակութիւնք կամ Նկարագիր Կերտ
Հայաբաղարի Ի գիր եւ Ի պատկերս: 1896: Տ՝
Երես՝ Թ+352: Ֆր. 3.60
- Ի. Տաշեան չ. Յակովբոս Վ., «Վարդապետու-
թիւն առաքելոց» անվանեալ կանոնաց մա-
տենանք. Քուրթ Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք
Քաղզլի: 1896: Տ՝ Երես՝ Թ+442: Ֆր. 6.—

115. Տոմարէկի Վ., Սասուն և Տիգրիսի աղբերաց
 սահմանները: Պատմական և տեղագրական հե-
 տագոտութիւն: Մասն Առաջին՝ Պատմական տե-
 ղեկութիւնը Սասնոյ վրայ: Թրգմ. Հ. Բ. Պիլէզիկ-
 ճեան: 1896: Տ՝ Երես՝ է+62: Ֆր. 1.—
116. Կարաիէկ Ա., Արգարու գրոյցը Մովսէս Խորե-
 նացոյ Պատմութեան մէջ: Թրգմ. Հ. Գարրիէլ Վ.
 Մէնէվիչեան: 1897. Տ՝ էջ ԺԶ+107: Ֆր. 1.50
117. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնը նախ-
 նեաց ռամկորէնի վրայ: Ուսումնասիրութիւնը և
 քաղուածներ: Մասն Ա. Ռամկորէն մասնագրու-
 թիւնը: Տետր Ա: 1897, Տ՝ էջ Ը+272: Ֆր. 4.—
117. Յովնանեան Հ. Ղ., Հետազոտութիւնը նախնեաց
 ռամկորէնի եւն: Տետր Բ: 1897: Տ՝ էջ Ա՝ Ը+
 273—522: Ֆր. 3.—
118. Գեղցեկ Ն., Համառոտ պատմութիւն Հայոց: Թրգմ.
 Հ. Գր. Վ. Գալէմբեարեան: Յաւելուածք թարգ-
 մանչին՝ 1. Ցանկ 1895—1897 Հայոց կոտորա-
 ներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու: 2. Դատազա-
 նագիրը Կաթողիկոսաց և Պատրիարքաց Հայոց:
 1897 Տ՝ էջ Ը+130: Ֆր. 1.50
119. Մեմէվիչեան Հ. Գարաիէկ Վ., Գիրք (կամ
 յօդուած) գրելու արուեստը: Նորու հեղինակնե-
 րուն ուղղեալ քանի մը կարեւոր ակնարկութիւն-
 ներ: Յաւելուած՝ Գիրք կարգալու արուեստը:
 1898: Տ՝ էջ է+123: Ֆր. 1.25
120. Խաչաթեան Գ. Պ., Մ. Խորենացու նորագոյն
 աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնա-
 սիրութիւնը: 1898: Տ՝, 56 էջ: Ֆր. 1.—
121. Տաշեան Հ. Ե., Ակնարկ մը հայ նագրու-
 թեան վրայ: Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչու-
 թեան արուեստին: (10 զննատիպ պատկերով):
 1898: Տ՝ ԺԱ+202 էջ: Ֆր. 2.50
122. Դադարեան Ե., Փայտոս Բիզանդացի և
 իր պատմութեան խարդախողը: Մ. Խորենացու
 աղբիւրների ուսումնասիրութիւն: 1898, Տ՝ 175 էջ:
 Ֆր. 2.50
123. Մսերեան Լ., Հայերէն քարքառախօսութիւն:
 Թրգմ. Ի ռուսերէնէ Հ. Գ. Վ. Մէնէվիչեան: 1899,
 Տ՝ Երես՝ է+26: Ֆր. —.50

- 1Ա. Բօսնեան Հ. Յ., Հայր ի Զմիռնիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Ա. Զմիռնիա եւ Հայր. (պատկե-
րազարդ:) 1899: 8° Երես՝ ԺԲ+369: Ֆր. 5.—
- 1Բ. Բօսնեան Հ. Յ., Հայր ի Զմիռնիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Զմիռնիոյ վիճակին գլխաւոր
քաղաքներն եւ Հայր. (պատկերազարդ:) 1899:
8° Երես՝ Ժ+161: Ֆր. 2.50
- 1Գ. Գոյնիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Հայր յԵղիսաբե-
թուպոլիս Դրանսիոյ լուսնիոյ. Բ. Հատոր 1780—1825.
(1 զնկատիւ:) 1899: 8°. Երես՝ Է+558: Ֆր. 5.—
- 1Դ. Գագանձեան Ե., Եղոկիոյ Հայոց գաւառաբար-
բացը: 1899: 8° Երես՝ Է+124: Ֆր. 1.—
- 1Ե. Կարիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեծան-
ներն Ագաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յակովբոս Վ., Տաշեան: (1 աշ-
խարհըրկն տախտակով:) 1899: 8° Երես՝ 48:
Ֆր. —.75
- 1Զ. Տաշեան Հ. Յ., Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ,
բառ Ե. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ քաղուածք-
ներ: 1900: 8° Երես՝ ԺԱ+198: Ֆր. 2.50
- 1Ը. Տաշեան Հ. Յ., Մատենագրական Մանր Ուսում-
նասիրութիւնք. (տես ԺԶ:) Մասն Բ: Է-Ժ. Խիկար
եւ իւր իմաստութիւնն, Ագապտոս եւ իւր Յոր-
դորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
Երզարու եւ Զրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանա-
գրութեան Նիստոսի, եւ Դէորգայ Պիսիզեայ Վեց-
օրեայք: 1901: 8° Երես՝ ԺԲ+388: Ֆր. 4.50
- 1Թ. Գր. Տէր. Պօղոսեան, Նկատողութիւններ Փաւս-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8° Երես
Ը+110: Ֆր. 1.50

